प्रवेश सं० ३२१६

विषयः वेदः

क्रम सं० १४८

नाम ऋग्वेदसंहिताभाष्यम् (२ याष्टके २-२६ वर्गाः)

ग्रन्थकार सायणः

पत्र सं० ३-६२,

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४० पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११

लिपिः देना

आधारः कागज.

आकारः ११·६" × ५·२"

वि० विवरणम्

030316

अ.प्रा. १२६ सु.

पी० एस० यू० पी०--७७ एस० सी० ई० --२६४९--५० ०००

३२१६

ऋतः तथापि मृक्तस्य वैश्वदेवत्वात् पुरुषसंबंधात् द्विवचनलिंगाच्च अश्विनाविति गम्यते। तादृशाव् अश्विनौ श्वेतनावेयस्य चतुर्थी॥ विश्वंजगत् श्वेतयंत्याः उषसः तत्संबंधिनि काले उषःकालीनाह्वानाय यतेथामिति शेषः हे रुविजः वो यूयं प्रथमे द्वितीया अपामुदकानां नपातं न पातयितारं तासां तस्मा वाग्निं अदब्धं उषसि बुधिनं स्वतयत्ता मयो अग्निर्तिस्यपानं दृमग्रेः तं देवं प्रकृण्वं करोमि तत्त्क्रिया सामान्यवाची क्रियाविशेषं पूर्वपर्यवसानिशकर्षेण स्तुध्यमित्यर्थः किंच रास्मिनस्य रपतेरसनेव शिष्टार्थं स्याघन्तं तस्य रूपं तसकारोपजनस्य रास्पदं भिन्नवर्णितं तस्मान्नि राम्नि इत्युक्तं हानुरास्मिनः स्तोतस्य आयोः तादृशस्य अनुषस्य महा मानरामारस्य हिकारणवहोरात्रादवतेः पिपरूणुधां अथवा रास्मिनस्य एकोमचर्थम् अत्ययच्छांदसः प्रचर्षणधनियुक्तस्य दृष्टरूहकस्यागमनशीलस्यागमनशीलस्य निमोवहोरात्रे प्ररूणुधां व्यंतापाताः उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः पंचमीम् चमा हः॥ आवोरुवण्यमोशिजोहुवध्यैघोषेवशंसमर्जुनस्यनंशे। प्रकः पूष्णेदानआअच्छावोचेयवसुतातिमग्नेः॥ हे देवाः अशिजः कक्षीवानहं वो युष्माकं संबंधिनं रूवणं वरणीयं प्रशस्नीयं शंसं स्तोत्रं आहुवध्यै युष्मदाह्वानाय अच्छावोचे अभिमुखेन वीमि यद्वा चार्थः अश्विनौ देवौ च्यौ तेत स्मिन् सेवबहुवचनं पूजार्थं॥ हे अश्विनौ वो युष्माकं घोषा एवं एतन्नामिका ब्रह्मवादिनी वायया अर्जुनस्य एवं वर्णस्य स्वशरीरगतत्वयोगस्य नाशनं तं यथाश्विनोः शंसमकार्षीत् तानहमपीत्यर्थः हे देवाः युष्माः

वे·भा· ३

संबंधिनेदावनेआभिमुख्येनफलप्रदात्रेपूर्वेअर्थेवोचकायएतन्नामकायएवाभ्योगिरःआकाराःप्राशेसुनामिकंसूक्तमीतिमकृतिभ
वःअच्छआभिमुख्येनगमनेनवोचेयम्नोमि॥वचपरिभाषणे॥लिङ्याशिष्यङ्वचउमित्युमकिंचअग्रेवस्तुतातिनसंबंधिनमपिवो
चैम्नोमितमेवाग्निं॥छ॥३॥द्वितीयस्यप्रथमेप्रथमोवर्गः॥६॥षष्ठीमृचमाह॥सुतमेमित्रावरुणाहवेमोतरूतंसदनेविश्वतः
सीम्।श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुसुक्षेत्रासिंधुरद्भिः॥हेमित्रावरुणाएतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौयुवांइमाइमानिहवाअस्म
सी।श्रोतुनःश्रोतुरातिःसुश्रोतुसुक्षेत्रासिंधुरद्भिः॥हेमित्रावरुणाएतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ सर्वतःक्रियमाणंसीएतवस्तोत्रम
राह्वानानिसुतंशृणुतंनकेवलमस्मदाह्वानंअपिचसदनेयागगृहेविश्वतःउद्गात्रादिभिःसर्वतःक्रियमाणंसीएतवस्तोत्रम
पिश्रुतंकिंचश्रोतुरातिःसर्वत्रश्रूयमाणधनःतादृशदानोवासुश्रोतुरस्मदाह्वानस्यसम्यक्श्रोतासिंधुःजलाभिमानीदेवःसु
क्षेत्राणिअद्भिर्वृष्टिजलैःक्षेदयन्नितिशेषःयद्वाअस्मतसेशएणपद्भिःसुक्षेत्राणिसस्यादिसमृद्धानिकुर्वन्नोहवंशृणोतुसु
क्षेत्रवालानायशृणोविसर्थःहवाइमाऽभयत्रविभरुया आकारःसुतमित्यत्रबहुलंछंदसीतिकारणस्यलुक्॥छ॥सप्तमीमृ
चमाह॥सुषेमावांवरुणमित्रराति॰र्गवांशतापृक्षयामेषुपज्रे।श्रुतरथेप्रियरथेदधानाःसद्यःपुष्टिंनिरुंधानासोअग्मन्॥ह
मित्रदेवरुणहेदेववांयुवामहंसुषेसुवेव्यत्ययेनमध्यमःयुवयोःसंबंधिनीसागमिहारातिर्दानंशतानाशतानांशतसंख्यानाम
परिमितानांगवांसंबंधिनीअसंख्यातगोविषयारातिःपज्रेकक्षीवतिमयिपृक्षयामेषुपृक्षत्याकारांतोप्यस्मिपृक्षाणाम

राम ३

तानांनियमनंयोषुप्तोधेषुवत्नेषुवातेषुनिमित्तभूतेषुभवत्वितिशेषःकिंचमित्रावरुणयोर्देवाःश्रुतरथेसर्वत्रप्रसिद्धरथोपेतेप्रि
यरथेप्रीयमाणरथयुक्तेसर्वदारथाद्येपज्रेमय्येवदधानाःप्रीतिधारयंतःमघअमनानेनमेवपुष्टिंगवादिपोषंनिरुंधा
नसःअवरुद्धाअस्मास्वेवस्थापयंतःयद्वामपिपुष्टिंदधानाःकुर्वाणाःनिरुंधानासःरूनामेवपुष्टिमयिस्थितांकुर्वंतःअस्मानस्म
गृहंप्रतिःसदानेभावक्तिनमंत्रेपेशादिनाक्तिनउदात्तवंसुपांसुलुगितिषष्ठ्याःपूर्वसवर्णोदीर्घःदधानाजुहोत्यादिनाबप
श्रुःअभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वंअग्मन्गमेश्चेदसेलुङिमंत्रेयमेत्यादिनाच्लेर्लुक्गमनेत्यपधालोपः॥छ॥अष्टमीमृचमा
हा॥छ॥अस्यसुषेमहिमघस्यराधःसचासनेमनहुषःसुवीराःजनोयःपज्रोभ्योवाजिनीवानश्वावतोरथिनोमह्यंसूरिः॥महि
मघस्यमहिमत्पूज्यंप्रयोधनमृत्नंवायस्यदेवसंघस्यमतथोकःजादृशस्यास्यराधोधनंसुषेसुवेव्यत्ययेनमध्यमःधनत्वाभाय
प्रभूतधनंदेवसंघंसोसीत्यर्थःकिंचनहुषःमनुष्यनामैतत्परस्परस्नेहवंधोपेतामनुष्यावयंकक्षीवंतसुवीराःशोभनपु
त्रोपेताःसंतःसचसहपरस्परैकमत्येनसनेमवहत्तंधनसंभजेमलभेमहिदेवसंघोविशेष्यतोयोजनोदेवजनःयश्चदेवसं
घःपज्रेभ्यःअंगिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यःकक्षीवदादिःपज्रोवास्ते॥रसइतिश्रुतेःतेभ्योवाजिनीवान्वाजोन्नंतद्वतीक्रियावाजि
नीतथावद्दाताभवतियद्वैकामवर्थप्रत्ययश्चादेसःअश्वावतःअश्वैर्युक्तेनरथिनोरथवतासूरिःअस्मभ्यंदत्तेनवाजेनवदाताभवतीत्यर्थःयश्चदेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा· संघोः श्रावतः बहुभिः खेदेतेरश्वैः महताः रथिनोरथवतोमह्यंमेसूरिःशेरकोभवतिश्रश्वानांप्रेरयितारंदेवसंघंस्तुषइत्यर्थःपह्य
४ वीर्येचेत्यत्र रथ दातवांश्रश्वावतः श्रश्वशब्दसमंत्रे सोमाश्वेत्यादिनामतुबिदीर्घत्वं॥छ॥नवमीमृचमाह॥छ॥जनोयोमित्रा
वरुणावभिध्रुगपोनवांसुनोत्यक्ष्णयाध्रुक।स्वयंसयक्ष्मंहृदयेनिधत्तश्रापयदींहोत्राभिर्ऋतावाहेमित्रावरुणौयोपुमान्कंयो
जनोश्रभिध्रुकश्रभितोद्रोग्धा भवतिश्रयस्वाभवतीत्यर्थः।यश्चश्रक्ष्णयाध्रुक्वातकेणमार्गेणद्रुह्यतिश्रन्यथाप्रकारेणद्रु
जनोश्रभिध्रुकश्रभितोद्रोग्धाभवतिश्रयस्वाभवतीत्यर्थः।यश्चश्रक्ष्णयाध्रुक्वातकेणमार्गेणद्रुह्यतीतिश्रन्यथाप्रकारेणद्रु
ह्यतिद्रुह्यप्रकारेणद्रुह्यतेवांयुवांश्रपःसोमरसानसुनोतिश्रभिषवंनकरोतियुवामतिक्रम्यश्रन्यदेवतार्थंसुनोतीत्यभिशा
यःश्रयमेश्वसूयाइहःसमूढोहिविधोजनःस्वयंयक्ष्मंव्याधिहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेनिधत्तेछादयतिश्रुष्टाहृणांभोगान्प्राप्तु
यःश्रयमेश्चसूयाइहःसमूढोहिविधोजनःस्वयंयक्ष्मंव्याधिहृदयेस्वचित्तेनिधत्तेनिधत्तेछादयतिश्रुष्टाहृणांभोगान्प्राप्
नुव्यायितोभवतीत्यर्थःयत्लिंगव्यत्ययःयङ्कविलक्षणपुमानऋतावायज्ञवान्परिगृहीतयज्ञःहोत्राभिवाङ्ग्भिःतनस्तुतिवाग्भिः
ईमनांसामरसःश्रापव्याप्नोतिस्तुवन्सोममभिषुणोतीतियावेतमनाःप्रसूयातीतिवक्ष्यमाणेनसहबंधःश्रभिध्रुकद्रुहेःसत्सू
हिषेतिकिप्संहितायांभषभावश्चादसःऋतावेत्यत्रवंदसीवनिपावितिमत्वर्थीयोवनिप्श्रन्येषामपिदृश्यतइतिमहितात् राम
यांदीर्घत्वं॥दशमीमृचमाह॥सबाधतोनहुषोदंसुजूतःशर्द्धस्तरोनरांगूर्त्तश्रवाः॥विसृष्टरातियातिबाल्हसृत्वाविश्वासुपृत्सुस ४
दमिच्छूरः॥हेमित्रावरुणौयुवागतमंत्रावमानोक्तलक्षणोयुष्मत्प्रजकोजनोदंसुजूतःदांतैरश्वैःसुष्ठुप्रेरितःश्रतएवनरांना

राणांशर्द्धस्तिरःश्रतिशयेननाभिभविनीश्रथवाश्रतिशयेनबलवान्।नराणांस्वसमानानांमध्येगूर्त्तश्रवाःउद्गूर्णदीप्तिःशस्यातानोवा
विसृष्टरातिःश्रर्थिभ्यःप्रदत्तधनःएवंमहानुभावःसन्विश्वासुपृत्सुसर्वेषुजन्येषुसंग्रामेषुबाधतःमहन्नाम्नेनहिंसकान्महतोपिनहुषोमनुष्यान्
मेतनमनुष्यान्यातिबाल्हसृत्वाप्रशांसन्तीश्रसंकितगमनःसञ्जयातिगच्छतिदंसुजूतःदामेविवक्षतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाग्रू
त्ताश्रवाःगूरीइघमनोनमस्तनिषत्तेत्यादौनिपातनान्निष्ठानत्वाभावःविसृष्टरातिःविपूर्वोसृजतेःकर्मणिनिष्ठागतिरनंतरइतिगतेःप्रकृतिस्व
रत्वं।बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनसएवशिष्यतेपृत्सुपदादिषुमांसपृत्स्नूनामुपसंख्यानमितिपृतनाशब्दस्यपृदादेशःसावेकाचइतिविभक्ते
रुदात्तत्वं।बाल्हसृत्वासनेनेस्येभ्योपिदृश्यतइतिक्वनिप्॥छ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वितीयोवर्गः॥छ॥ ॥एकादशीमृचमाह॥श्रधग्मंतान
हुषोहवंसूरेःश्रोताराजानोश्रमृतस्यमंद्राः।नभोजुवोयन्निरवस्यराधःप्रशस्तयेमहिनारथवते।हेराजानोराजमानाःसर्वस्यस्वामिनौहेमंद्राःमा
दयितारौयूयंश्रमृतस्यमरणरहितस्यसूरेःस्तोत्रादिप्रेरकस्यनहुषोमनुष्यस्यममहवमाह्वानंश्रोतश्रृणुतबहुलंछंदसीतिशपोलुक्श्रमृतस्येत्य
त्रबहुव्रीहौनञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं।अधग्श्रवणानंतरंगमंतश्रागच्छतगमेःछंदसोलुङ्।मध्यमबहुवचनस्यत्वाय
नञःबहुलंछंदसीतिशपोलुक्मामहनेत्युपधालोपःकिमर्थमागमनंउच्यतेनभोजुवोनभोमितव्याप्नायुयंयस्मान्निरवस्यनिर्गतरक्ष
कस्यपुष्मद्व्यतिरेकेणान्यस्यांतरहितस्यश्रथवानिर्गतोमुखद्रुद्यपितोरवःशब्दःस्तोत्ररूपोयस्यतादृशस्यरथवतेरथवतोयजमानस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा· ५ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी महिनाम महिम्ना माहात्म्येन मकारो होपश्छान्दसः अनेनैव युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं प्रो
त्तं वा प्रशस्तत्वेन प्रशंसितुं कामयध्वं तस्मात् आह्वानं शृणुत अस्माकं बतचोदिति॥छ॥ ॥द्वादशीमृचमाह॥ एतशब्दे धनमय
त्वं वा प्रशस्तत्वे प्रशंसितुं कामयध्वं तस्मात् ह्वानं...
स्य सूरेरित्यवोचद्दशतयस्यनंशो। धन्नानियेषुवसुतातीरारविश्वेमवंतुप्रभृथेषुवाजं। यस्य सूरेर्हविरादिप्रेरकस्य
यजमानस्य संबंधिनो दशतयस्य दशेंद्रियसंवर्द्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्य नंशो प्राप्नयेवयमाहूताः स्मतस्मै यजमानाये
तं इदानीं दानत्वेन वर्तमानं शर्ह परेषामभिभावकमन्नं तत्याप्तिहेतुं बलं वा धनमकरवाम इत्यवोचन्नायेषुदेवेषु धन
म्नानियोतमानानि अन्नानि वसुतानि वसूनां धनानां तानि विस्तारस्थवसूनेवारारन्तूरमंते भ्रशं ततोति किं नित्यात्यये
नावं मरुद्धमत्विचात्पूर्वपदो नोदात्तत्वं। यद्वा यशब्दार्थिकस्मातिलः ताराचितिरमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं ने विश्वे मवेंदे
वाः प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सर्वतु दद्दत्तु प्रयच्छंतु षूणु दानेय द्वायमपि सूरेः एव भूतस्य दशतयस्य दश
चमसेषु वस्थितस्य सोमस्य प्राप्नयेव यमाहूताः स्मतस्मा एतं शर्द्धं धनमेत्यवोचन्। यस्माद्देवं तस्मात् प्रभृथेषु वाजं ताद्दशं राम ५
सोमलक्षणमन्नं विश्वेदेवाः सर्वंतु। संभुंजंतां वनषणसंभक्तौ विसन्यत्ययेन। उत्तरस्य यः कीदृशेषु यज्ञेषु वसुतानि
त सूनां हविर्लक्षणानां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजो वचनव्यत्ययः धन्ना निद्योतमानानि हवीं षि ताराः दरनिराद

निलोदिवांदसःशफःछुःबंदस्फमयथेत्याईधनुकचाद्गतालोपइतिचेत्याकारलोपः अतएवाभ्यस्तानामादिविल्या
धस्तात्तवंतामा वस्था॥छ॥ त्रयोदशीमृचमाह॥छ॥ मंहामहे दशतयस्य धर्मेर्हिर्यत्पंचबिन्दवोयत्पंचा॥ किमिशाध
स्वः दृप्रश्मिरेतईशाना सप्तनृपकं जनेत्त्रद्॥छ॥ मंहामहे सुयो वयांदवानमदिसुवो। इदिवातुमकिमर्थंदशतयस्य धे
सः दशेंद्रियदप्तिसाधनत्वेन दशावयवस्यान्नस्य तु यस्मात् द्विःपंचदशविधत्पन्नानि दशचमसगृहीतत्वाद्दशस्पद
शविधधत्वं एवंविधमन्नं धारयंतो दशचमसाध्वर्यवो यंति होमाय गच्छंत्याहवनीयं प्रति यद्वा अश्वमेधकानि दशानां
निश्रुहूतीत्यान्नातान्याज्यमधादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयंति यदा वदा महइतिनवेष्टाश्च
प्रभृतात्विहाय कस्मात् दस्मात् अत्यागमिष्यंती निवाच्यं नरुषः शत्रूणां तारकान् नरने रोणादिको सुन् रत्न न्दन्त्रक
र्मणां एवं महानुभावान् वरुणादीन् शास्वः एतन्नामको राजा नस्थ देवसाधयंति यद्वा येषां प्रोत्तृणामस्माकमेत
सुवाद्देवाः ईशानामः स्वामिनः किलतादृशानु तरुषः शत्रूणां तारकान् तनुकर्मनिवहिकानस्मान् निशाद्यः
किं साधयंति किमुपइवंति नाभवंतीत्यर्थः॥छ॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमर्णस्तन्नो वि
श्वेवरिवस्यंतु देवाः। अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्राश्चाकंतूभयेष्वस्मे चणतद्यं सर्वाक्यवस्थाष्फपलक्षणं एवंस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वींगाभरणयुक्तमर्त्यः स्परणीयं रूपं तद्दृहंतं पुत्रादिकमित्यर्थः उक्तलक्षणमस्मदीयं रूपं वाचो स्माकं विश्वेदेवा वरिवस्यंतु प
रिचरंतु प्रयच्छंत्वित्यर्थः स्पर्धः स्परणीयो विश्वेषां देवानां सद्योजग्मुषी नो तु मे रवा निर्गवंतां शिरः स्तुतीरुषाः अविकारेष
रूतिशब्दः स्त्रीराज्यादीनि हवींषि च सद्योज्ञा रागमनानंतरमेव वाचाकं तु कामयंता॥ छ॥ दृसः शफ स्तु परस्मैपदं चय हाय
स्तु· किंतु सभावः आचाकं विनिवयोऽयं चितिवायोऽयं पर्यातं कामयनानित्यर्थः। केषिति तदुच्यते अस्मे अस्माकं मंबंधि
प्रभयेषु स्तो नेषु य स्तुव यहा अस्माकमुभयेषु शेहिकामुष्मिकविषयेषु भयविधेषु फलेषु॥ छ॥ यं स्वदृशी मत्त मा
हो॥ ब्व॥ सच्चारो मा मशशारिस्पा शिस्वस्युयोरात्स्या यवसस्याजिस्मिः रघोवामिशवकणादीघी स्याः स्पूमगभन्निः स्पूरो
नादीनां। आसांक स्त्रीवंतमशशशोरस्पमशकी रूपस्तदृशं स्थ गोति शास्यतिवा मित्रानिति मशशोः एतन्नामकस्य राज्ञः शि
शिवः शिशुकस्य पुत्रा चचारः पुत्रा मोधत इति शेषः शिशुशब्दस्य जनमादिषु बंदमिवाचूनमिति गुणभावकत्या आपूवसस्प
सर्वतः आज्ञात्स्य एतन्नामो राज्ञो जिज्ञोऽर्जयशील स्य पुत्राः स्ययः तेपि बाधत इति शेषः हेमिवावकणा एतन्नामानो देवी वांछु
वयोः संबंधी स्योरीघी स्याः स्वपस इतिरूपना म अतिविद्यातः रूपः स्पूमगभन्निः स्पूमिति सुखनाम सुखकरा दीप्तः सन्नस्पूरो
न सूर्य इव स्वद्योतघोतनां युक्तानामस्माहिरोधिनां पुरतः स्फुरत्स्व भयजनकाभवत्वित्यर्थः घ्रतेस्वंदमिलङ् लिट इति लुङ् घ

स्योलुङी परस्मैपदं सिविवृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः बहुलं छंदसीति ङ भावे हलङ्यादि संयोगांत लोपौ। यद्वा घस्रमि
गमनो अहादिकः बांदसे लङि ङुतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः॥ छ॥ इति प्रथमस्य द्वितीयस्य प्रथमे त्रतीयो वर्गः॥ छ॥ का
दिक्षेत्यस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षडूक्तानि तत्र एष्टू स्थ इति ततीयं सूक्तं त्रयोदशर्चं अत्रानुवाक्रमणिका। पृथूः सप्तनो षष्ठं
न्निति दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान् ऋषिः ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः तु इ
दृश्यो मादिमादिकं सूक्तं उषो देवता के प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ वसंचो नस्य च विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेनेत्य
दिति दिष्टत्वात्॥ छ॥ तत्र प्रथमामृचमाह। एष्टू रथो दक्षिणाया अयोज्येनं देवासो अमृतमो अस्थुः कृष्णादुदस्थाद
पीइविहाया चिकित्संती मानुषाय क्षयाय॥ दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषो देवतायाः एष्टू विस्तीर्णो
रथः अयोजि अश्वैर्युक्तः सन्नुद्धा भूत् अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतः तथाप्युषस्यवादुषस्त इति गम्यते एनं मन्त्रहं अ
मता सो अमरणधर्माणो देवा सो देवनशीला हविर्भोदेवाः अस्थुः आस्थितवंतः देवयजनं गंतुमारूढाइत्यर्थः अनं
तरं सोषाः कृष्णात् निकृष्टवर्णात् तेनसा तमसः सकाशा उदस्थात् उस्थितामृत् कृष्णं कृष्णतेर्निकृष्टो वर्णः इति यास्कः की
दृशी मा अर्या अरणीया पूजनीया विहायाः विविधगमनयुक्ता महती वा विहाया इति महन्नामविहायाः यन्न इति तत्रा

मसुपागात्। मानुषाय क्षयाय मनुष्याणां विवासाय चिकित्संती अंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमो निवार्य
तीत्यर्थः॥छ॥ द्वितीयामृचमाह॥छ॥ पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुत्री। उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भू
रोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ॥ विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्माद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषाः अबोधि बुद्धा भूत्। उ
षःकालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यंते। कीदृशी सा। वाजं गमनशीलं प्रकाशं निवर्त्यांधकारं जयंती पराभवं
कुर्वती। यद्वा वाजशब्दोऽन्ननाम सुपविद्वान्। अन्नाम अन्नं वै वाज इति श्रुतेः। यजमानार्थमन्नं संपादयंती बृहती सनुत्री
सर्वं जगत्संभजंती दात्री वा प्रकाशस्य। किंच सा उच्चा उच्चैः उन्नता सती व्यख्यत् विचष्टे सर्वं जगत्पश्यती सूर्यः। कीदृशी
सा युवतिः मिश्रणशीला नित्ययौवना वा पुनर्भूः पुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् सोषाः पूर्वहूतौ सम्मा प्रथ
मा मुख्या प्रकृष्टा सती अगन् देवयजनं देशं प्रत्यागच्छति। प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कः। इतरदेवेभ्यः पूर्व
स्माहूता सतीति शीघ्रमेवागतेत्यर्थः॥छ॥ तृतीयामृचमाह॥छ॥ यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते।
देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय॥छ॥ सुजाते शोभनजनने हि विदेवनशीले हे उषः उषःकालाभिमानि
देवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री त्वं अद्यास्मिन्काले नृभ्यो यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि विभज्य

ददासि यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वादुषसो
दातृत्वमुपचर्यते। अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलस्य दानमनः दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वे
ति निरुक्तवचनात् तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो वोचति अपापान्यागसोऽपापान्ब्रवीतु अनुगृह्य। क्रियार्थः
किमर्थं सूर्याय अस्माद्देशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं॥छ॥ चतुर्थीमृचमाह॥छ॥ गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि
नामा दधाना। सिषासंती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनां॥ अहना उषो नामैतत् अहना द्योतते नित्यं नाम सुपा
वावामा देवी देवे प्रत्यहं दिवेदिवे विघवीत्यहनो मसुपावान् गृहंगृहं तत्तद्गृहं अच्छ आभिमुख्येन याति। कीदृशी अ
कं नाम नमनं प्रह्वत्वं प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनं रूपं दधाना अधारयंती यद्वा अधिदधाना अधिकं धारयंती। किंच शिषासंभ
क्तुमिच्छंती द्योतना रूपं जनं द्योतनशीला शश्वत्प्रतिदिनं आगात् आगच्छति पूर्वं यातीत्युक्तत्वात्पुनरागात् इति वचनमावश्य
कं द्योतनार्थी आगत्य च वसूनां धनानां हविर्लक्षणानां अग्रमित् तत्तत् श्रेष्ठभागं भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः॥छ॥ प
चमीमृचमाह॥छ॥ भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व। पश्चा स दघ्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिण
या रथेन॥ सूनृता सुष्ठु मनुष्याणां नेत्री हे उषः हे उषो देवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि स्वस्थानीया मितेन महो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यघमानचानतद्दत्तून्येत्यर्थः॥ तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिः रश्मि भगिनी छादनीयास्ति एकस्मिन्ने
वावछादनउत्पद्यमाने चान्यज्जनयंत्यस्त्यामन्यइतिजामिम्न्यहानमतिगच्छतिस्वोत्पत्तिछादनादन्यत्रेतिङ्क निर्वचनद्वय
मभिप्रेत्ययास्कआह॥ जामयेभगिन्यैजामिरन्येस्यां जनयंतिजामपत्यं जमतेस्यात्गतिकर्मणा निर्गमनप्रायाभवतीतिता
दृशी च॥ प्रथमा इतरदेवेभ्यः पूर्वीच कृष्णवाससी नरस्वस्रुता भवजरतिस्तुत्यर्थः जरास्तु तिर्जरते स्तुतिकर्मणा इतियास्क
वचनात्॥ अथ वागच्छ॥ ॥ बत्तुव
पश्चात्पश्चादुक्त्वातीत्यनंतरं योअघस्य धर्ता पापस्य कश्चिद्दुःखस्यतद्दत्याहकपापस्य वाधारयमिताप्तिसदध्याः॥ बत्तुव
चनव्यत्ययः दध्यातिर्गत्यर्थः दध्यातिर्दध्योतिगत्यर्थेषु पावात्॥ यदिसपापीक्लीयानूनदक्षिणयासद्दयामहामनु
तयाद्वयारथेन सस्मदीयदस्यादिसाधनेनवजयेम॥ ॥ इतिद्वितीयस्य प्रथमे चतुर्थोवर्गः॥ ॥ ॥ षष्ठीमृचमा
ह॥ ॥ उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः स्पार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः॥ सून
ताः प्रियसत्यात्मिका वाचः उदीरतां ऊर्ध्वं तु हे रुश्चित्तमुच्छंयथा भवति तथा प्रेरितं प्रवर्तयंतां तथा पुरंधीः पुरंधयः प्र
ज्ञाः प्रियसत्यात्मिकावाचा उदीरतां ऊर्ध्वंतुहेरुश्चिदग्नयः उष्णयथाभवतितथाप्रेरितं प्रवर्त्तयंतां तथा पुरंधीः पुरंधयः
शरीरं या सुधीयानया मिर्वीताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगा विषयाः तास्त्रप्फमिषंतुप्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तंता
मित्यर्थः यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरे

कत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं तथाग्नयः आहवनीयाद्याः शुशुचानासः अत्यंतं दीप्यमानाः उदस्थुः वत्तिष्ठं
तु प्रज्वलयंत्वित्यर्थः भवमितितत्पुच्छतेयतोवितथाग्नयः आहवनीयाद्याः शुशुचानासः अत्यंतं दीप्यमानाः विविधं भासमा
नाउषसः ऊषोदेवतातमसापगूळ्हानि अंधकारेणासंवृतानि स्पार्हाणि स्पृहणीयानि वसूनि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि अ
विष्कृण्वंतिप्रकटीकुर्वंतितस्मात्प्रज्ञा दिकं कुर्वंत्वित्यर्थः॥ ॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥ अपान्यदेत्यभ्यन्यदेति
विषुरूपे अहनी सं चरेते। परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन॥ इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारा उषा स्तूयते वि
षुरूपेत्स्पमाणप्रकारेणनानारूपेअहनीअहश्चरात्रिश्चेमे संचरेते समित्येकीभावमहेवत्ववधनेचरतः प्रज्ञाद्गः साहवयो
र्मध्ये अन्यतरागृहमहनस्तिस्पचतोउत्तरत्रेमं त्रांतरेअयमेवार्थस्यष्टमाम्नातः अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्ते
ते रजसी वेद्याभिरितिनतयोर्मध्ये अन्यतरा रात्रिरूपमहरपेति अपगच्छति अपैति लोमं गच्छति वा अपेत्य तस्य निर्लोम्यमि
तियास्कः अन्यद्दिवसाख्यमहः अभ्येति आभिमुख्येन गच्छति अभीत्याभिमुख्यमितियास्कः रात्र्यांप्रतिनिवृत्तायामहरभिमु
खमागच्छतीत्यर्थः विषुरूपे संचरेते इतियदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षितोः पर्यायेण निव
सतोः परिक्षिपयितो र्वा प्राणिनामहर्व्यतीति श्रुतमुषः स्यानपरिक्षिपणां प्रसिद्धं तयोर्मध्ये अन्या रात्रिर्मम तमो रूपा गुहा प्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा॰ ९

यनि। गृहनं अक्षः करोति। अन्या अहरेकदेशभूता शेषा। शोशुचंताः दंशंदीप्तेन रथेन अश्वैन् द्योतते प्रकाशनेन काशय
तिवासर्वरात्रिस्तमो भूत्वा पंसर्वं जगदावृणोति उषास्तु सर्वोन्भावान् प्रकाशयति वासर्वं रात्रिस्तत्क्षयस्तु तिः॥ छ॥ अष्टमीम
चमाह॥ छ॥ सदृशीरिद्य सदृशीरिदुः श्वोदीर्घं सचतेवरुणस्य धाम। अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परियंति सद्यः॥
स्मिन्नहनि सदृशीरिति परस्परं सदृश्यस्तयवतया श्वरत्परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परं सदृश्य एव उषा श्वोपि शश्वदीर्घं इच्छदेवार्थ
अ घंतन्योपि अस्तनीभिः सद्यश्च्य संस्कृत्य चाद्यतनीभिः एवमहंतरेण सादृश्यं कथं सादृश्यमिति तदुपपद्यते दानसत्ताणिन १६
दृश्यं ते मूर्यस्थानं नंदेति उषः कालः सचैकविंशति घटिकाभिः षड्विंशतिपर्भिसंमितः सूर्यो हि गनि दिने एकोनषष्ट्यधिक पंच
सहस्रयोजनानि मेरुं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति। तथा सति यवयुवलंकादि भूप्रदेशे सूर्योगब तिनस्यान्तस्य पुरस्तात् त्रिंशद्योजनं
उषा अपि भवति सूर्यो यस्मिन्देशे भवति त त्रिंशद्योजनं पुरस्तात् दृश्यते शक्तिताना डरितोदृश्यते एवं सर्वप्रदेशेष्वपि। तथोषा अपि
यत्र भवति पुरस्तात् त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनां डरितादृश्यते एवं लंकादि सर्वप्रदेशस्थितानामपि उषस उदयो वगंतव्यः ए राम
वं सचति कस्मिन् भूतागेयावु कालेयथोषाः प्रकाशयंति तथा भूतागातरेपि तावंतं कालं प्र शयंति। एवमुक्तनीत्या एव ९
कस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृशाः प्रदेशबाहुल्ये मयक्त्युषसां बहुवाद्बहुवचनं एवमेकरूपा उषसः अ

अनवद्याः शुद्धाः तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यंतीति किमुपवक्तव्यं तासामनवद्यत्वे दीर्घं उक्तानीत्या अत्यन्तमायेनं वरुण
अनवद्याः शुद्धाः तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यंतीति किमुपवक्तव्यं त्रिंशतायाजनानि त्रिंशद्योजना नि पुरस्तः
स्पन्नमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचंते प्रतिदिनं सेवंते यद्दूरमिति उच्यते त्रिंशतायाजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरस्तः
सूर्यायत्र यत्रोदेति तत्र ते प्रत्नं त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यंती त्यर्थः किंच आसां मध्ये एकैको षाः लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनात् भू
मना दिरूपं कर्मतद्विषयां प्रज्ञां वा। तथा च निरुक्तं क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वेति। सद्य इदानीमेवसोदयकाल एव परियंति परितो गच्छ
तिनिर्वहतीत्यर्थः तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयोऽस्तो निःशास्त्रे प्रदर्शितः उदयो यो लंकायां सोस्तमयः सवितुरेव प्रि। हपुरे मध्या
ह्नोयवकोद्यारोमकविषयेर्द्ध रात्रस्यामिति॥ छ॥ नवमीमृचमाह॥ छ॥ जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची
रुतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरंती॥ उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वा अह्नो दिवसस्य नाम नमनं जानती आ
वग्वतिप्राणिनां प्रज्ञापयंती त्यर्थः सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव श्वितीची श्वेतवर्णं गच्छंती प्रकाशं प्राप्नुवंती कृष्णान्निरूष्णात्
तमसः सकाशादजनिष्ट प्रादुर्भवतिय घोपितमसः सकाशान्नोत्पद्यते तथापि न रभाविवा वत्तदुत्पद्यनइत्युपचर्यते उत्पन्ना सा ऋतस्य
सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजो मुक्तं छानयोषाभिश्रयंती न मिनाति न हिनस्ति न दीयंते जो न पराभवति अपितु अहरहः सर्वेष्वहस्सु
निःकृतमाचरंती अलंकारशोभां कुर्वंती। यद्वा क्रतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं छानां योषाभिश्रयणशीला सती न मि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा॰ नातिनहितत्रिकिंतुअहरहःसर्वेष्वप्युषःप्रादिवसेषुनिश्छतंहविराढीनांप्रकाशनरूपमलंकारं आचरंतीकुर्वतीकुर्वतीनादृश्यफषा
१० अज्ञभिष्टेतिपूर्वचाद्वयः॥छ॥दशमीमृचमाह॥ ॥कन्येवतन्वाशाशदानाएषिदेवप्रियक्षमाणं।संस्मयमानायुवतिःपुर
स्तादाविर्वक्षांसिकृणुषेविभातीतन्वाशरीरेणशाशदानाशाशाद्यमानास्पष्टताप्राप्नुवंतीशाशदानःशाशाद्यमानइतियास्कः
कन्येवकमनीयाकन्यकेवकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतियास्कःसायथाजनांतिकेविवसनासंचरतितथाहेउषस्त्वंकन्याकं
मनीयाअप्रगल्भासतीतन्वाशरीरेणशाशदानास्पष्टावामभवंतीदृश्यमेपश्चात्प्रगल्भासतीहेदेविदेवनशीलेइयक्षमाणंयष्टु
मिष्टंतंअभिमतंदातुमिष्टंतंवादेवंद्योतनस्वभावंसूर्यरूपंप्रियेएषि छमितनःपश्चात्तुयुवतियौवनोपेतासनीपुरस्तात्पूर्व
स्यपुरतःसंस्मयमानासमीषद्धसतीहासंतिकुर्वंतीविभातिश्वसंतेभासमानावक्षांसिवक्षःसोपलक्षितानवयवान्आ
विष्कृणुषेप्रकटीकरोषियद्वाप्रयुवतिरितिमुख्योपमायथालोकेप्रगल्भायोषित्प्रपुरस्तात्प्रियतमस्यपुरतःसंस्मयमानादं
तप्रदर्शनायईषद्धसनंकुर्वंतीवक्षांसिवक्षःसोपलक्षितानिगोधानिबाहुमूलप्रभृतीन्याविःकरोतितथात्वमपीत्यर्थः य राम
हापुरस्तात्पूर्वस्यादिशिसंस्मयमानाप्रिलोपमप्रकाशंकुर्वतीभवतिःसर्वेषुभावेषुयक्षणशीलावक्षांसिवस्तूनिरूपना १०
मयदंतच्छादनीयानिनीलपीतादीनिरूपाणिविष्करोति॥छ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेपंचमोवर्गः॥छ॥छ॥ ॥एकादशीमृच

माहासुसंकाशामातृमृष्टेवयोषाविसूत्वंकृणुषेदृशेकंभद्रात्वमुषोवितरंव्युच्छनतेअन्याउषसोनशंताहेउषोदेविमातृमृ
ष्टामातृभिर्जननीभिःशुद्धीकृतायोषेवसुसंकाशमत्यर्थंप्रकाशमानाचंतत्वंस्वकीयांतनुंदृशेसर्वेषांदर्शनायआविःकृ
णुषेप्रकटयसियथालोकेमाशरीरंस्वलंकृत्याअत्यंतंशोभनामनीस्वकीयंलावण्योपेतंसर्वंशरीरंदर्शनायाविःकरोतित
द्वत्त्वमपीत्यर्थःअत्रकमितिनिपातःपूरणःअत्रविशेषणाभावात्शिशिरंजीवनायकमितिवत्तथाचयास्काचार्यःमिता
क्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति।यद्वाकमितिसुखवचनःसुखंयथाभवतितथाआविष्कृणुषइत्यर्थःहेउषःयतएवंकरो
षिअतोभद्राकल्याणशीलासुत्वावितरंव्युच्छआवरकमंधकारंविशेषेणवर्जयनितथाविवासयाच्छयद्यपिवि
शेषेणस्कतःतथापिप्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाचव्युच्छत्वंयतमएवेतिगम्यतेकिंचतेतवव्युच्छत्वंअन्याउ
षसोनशंतनव्याप्नुवंतितथाव्युच्छतिभावःनशिव्याप्तिकर्माइवधिनिरुक्तिव्याप्तिकर्मसुपाठात्॥
॥द्वादशीमृचमाह॥छ॥अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारायतमानारश्मिभिःसूर्यस्यपराचयंतिपुनराचयंतिभद्रानामवहमा
नाउषासःअश्वावतीःअश्ववत्यःबहुभिरश्वैर्युक्तास्तथागोमतीःबहुभिर्गोभिर्युक्ताविश्ववाराःविश्वैर्वरणीयाइत्यर्थःसूर्य
स्यरश्मिभिर्यतमानासूर्यरश्मिभिःसाकंतमोपिनिवारणस्योपेक्षितत्वात्तानामपिप्रयत्नमविरुद्धंरश्मिदेवताअपिप्रकाश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा· काइत्यर्थः। किंच मह्यं भद्रं कल्याणं सुतं वा नमेन मन्तं सर्वजनानुकूल्यं वहमानाः धारयमाणा उषासः। उषो देवताः पराचयं
११ तितथा पुनराचयंति च परस्परापेक्षयो भयत्र चशब्दः। याएव प्रीतेषु गता सएव पुनः पुनर्दिनांतरेष्वप्यायंति जगन्निर्वाहाय प्र
तिदिनं गतागतं कुर्वतीत्यर्थः॥ ९॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ११॥ ऊन स्परश्मिमनुयच्छमाना भद्रं क्रतुमस्मासु धेहि। उषो नो अद्य सु
हवा क्रकाठास्मा सुरायो मघवत्सु च स्युः। हे उषः ऊतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मीन् अनुयच्छमाना आकल्पेन प्रवर्तमाना च भद्रं
भद्रं क्रतुं नन्नकल्याणं सुतं वा लौकिकवैदिकं कर्मं तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि स्थापय। हे उषः नो अस्मदर्थं सुहवा सुष्टु आहुता
सती क्षवतमे विवासनय प्रकाशं कुर्वेत्यर्थः। किमर्थमिति। तदुच्यते। मघवत्सु न इति धननाम महद्भिर्लक्षणयुक्तोघसा
सु यजमानेषु रायश्च स्युः बहुविधानि धनानि संभवंतु इति पूर्वोक्तेन चातुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः॥ ११॥ इति द्वितीयस्य
प्रथमे षष्ठो वर्गः॥ ११॥ ॥ उषाउ बंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमुषस्यं स्पं उषाउ बंतीत्यनुक्रां
तं विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः॥ ११॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ तीति एषोषाः समिधानेऽग्नौ अग्निष्ठमाभान्येनैकवचनं अग्नि राम
षु समिध्यमानेषु सत्सु कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः। उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यंते उच्छंती तामा विवासयंती उर्विया उरु बहुलं ११
ज्योतिः प्रकाशं अश्रेत सेवते प्रकाशं वे प्रकाशयति वा सर्वं किमिव उद्यन् सूर्यः उपमागच्छमानं निर्दिश्य उदितः सूर्य इव। सूर्यो यथा

[stamp]

प्रकाशमतितथेत्यर्थः। अत्र च उदुद्यातस्मिन् कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नो अस्मदर्थं उ क्षिप्रं अर्थशब्दो न विशेषण
वावी न पुंसि कालिंगः अयनं र्थान रूपं एवं न पां प्रसीत्याद्यते। तथा इष्टत्वात्। आचरणीयं द्विपात्पादयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् अ
नु ज्ञानानुदत्ता चित्यर्थः तथा च चतुः पत्पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रसवामीत किमर्थं इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय
यद्धान इति संबंधः अस्मद्गमनादिव्यापाराये त्यर्थः॥ द्वितीयामृचमाह॥ अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ईयुषीणामु
पमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत्। दैव्यानि व्रतानि देवसंबंधीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्वरमिति तन्ना
मसु पाठात्। तानि कर्माणि अमिनती अहिंसंती नानप्रदानेनाकूलं कुर्वतीत्थता मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितानि निमेषादिकाले
सर्वं यथा स्वस्वव्यापाराय गच्छतीति प्रमिहं किंच ईयुषीणां गच्छंतीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानां उपमा तद्दृनि
त्यर्थः तथा आयतीनां आगमिष्यमाणानामस्मयउस्यामानानां प्रज्ञाव्यागादीनां प्रथमभाविनी उषस्या गतायां वा वो बुद्धस्य स्फुरंतीति प्रमिहं
तादृशी देवी व्यद्यौत् प्रमाणिनामनुयहायद्योतते॥ ११॥ तृतीयामृचमाह॥ एषा दिवो दुहिता प्रत्यस्फुरंतीति प्रमिहं तादृशी देवी व्यद्यौत्
माणिनामनुग्रहाय द्योतते॥ ११॥ तृतीयो दुहिता प्रत्यक्षलोकस्य जशब्दो वस्त्रिलोकस्य लोकवाची लोकात् जांज्ञ्यां वै तसितया क्षि
नी कवान् मस्य पूर्वं अर्हे पूर्वस्मिन् भागे जनित्री चेउत्पन्ना मतीगवां दिशारश्मीनां वा केतुप्रज्ञानं भाउत प्रकर्षेण करोति। यद्वा रजसो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे॰भा॰ जकस्याह्नरजः। शश्वोहर्वाचीस्वमगहनीरजसीउच्येतेइतियास्केनोक्तत्वात्। तस्यपूर्वेदैर्पूर्वस्मिन्भागेउषःकालेगवांवाचांजनि
१२ त्रीजनयित्रीउव्यादयित्रीउषःकालेसर्वेषांप्राणिनांवाचःस्फुरंतीतिप्रसिद्धं।महाअस्यसकर्मसुष्ठितस्यजातोःकेतुंगमनागमना
दिरूपंकर्मकेतुरितितत्राममुपाठात्।आकृतप्रकर्षेणाकरोतिकिंचपित्रोःपालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योःउपच्छाउपासृउसंगेअंत
रालप्रदेशाह्ळिवाउभाउभेद्यावापृथिव्यौपृणंतीघ्नतेजसापूरयंतीयद्वाउभाउभायाःपित्रोरितिसंबंधःवितरःविशिष्टतरंवरीयः
उरुतरंअतिविस्तीर्णंयथाभवतितथाक्षस्थालविशेषेगोवप्रख्यातानाभवतिप्रकाशितइत्यर्थःउशाश्वेवधारणार्थःपादपूरणो
वामितास्त्वरेष्वनर्थकाःकमीद्वितीतियास्केनोक्तत्वात्।।छ।।इतिद्वितीयस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः।।छ।। ।।एवेदेषापुरुतमादृशेकंना
जामिनपरिवृणक्तिजामिं।अरेमसातन्वानृशाशदानानाभर्दीषतेनमहोविभाती।।एषोषाएवेतउदृश्यस्वकारार्थःएवमेवदृशा
नीभासमानप्रकारेणैवपुरुतमाविपुलतमाअत्यंतविस्तृतासतीअज्ञामिविज्ञानीयंमनुष्यादिजातिंनपरिवृणक्तिपरतःसर्वतो
र्जयतितथाजामिंसजातीयंदेवजातिंनपरिवृणक्तिनपरिवर्जयतिमनुष्यादिकंचतदुपलक्षितंलोकद्वयंवाकास्त्नेनप्रकाशयतीत्य राम
र्थःकिमर्थमितितदुच्यतेदृशेकंसुखेनसर्वेषांदर्शनायसुखेयाभवतितथास्वनिदर्शयितुवाकिंचअपरेपसाअपापयाभिर्मल १२
यानवाशरीरेणशोशदानाशाशाघमानाशाशदानःशाशाघमानइतियास्कःस्पष्टतांगच्छंतीत्यर्थःविभातीविशेषेणप्रकाशयंती

मा।अर्भादल्पात्पुनिकादेःवकाशात्नेषनेगबंतितमपिप्रकाशयतितथासहोमतोमेवर्दिःप्रकाशात्नेषतेनगबतिप्रकाश
यतिपूर्वलोकद्वयंप्रकाशनइत्कर्त्नं।इदानींअस्मिंल्लोकेपरमाणवादिपर्वतपर्यंतंतत्सर्वंप्रकाशयतीत्यर्थः।प्रकाससप्तमिपूर्वस्वो
कद्वयंप्रकाशनमद्दल्पकर्त्नंपूर्वानीमांसंकोकेपरमाणवादिपर्वतपर्यंतंकृत्स्नंप्रकाशयतीत्यर्थः।।सप्तमीमृचमाह।।
छ।।अभ्रातेवपुंसएतिप्रतीचीगर्त्ताकीयच्छानात्प्रतिनिवृत्तमुखीसतीएतिगच्छतियथालोकेभ्रातृरहितायोषितच्छासि
नवासीलंकाराद्विलाभायपितृन्तेतिसतिभ्रातरिसएवोचितप्रदानादिनासम्यक्कृतोषदनितदभावात्पितरामवशाझो
ति।यद्वासतिभ्रातरिसएवपितुःपिंडदानादिकंसंतानकृत्यंकरोतितस्याभावान्स्वयमेवतत्कर्तुंपितरौदीनाजावतिह
रियमुषाअपिद्योतितप्रकाशाद्विलाभायस्वप्रकाशदानायवापितृभूतंसूर्यमाभिमुख्येनगच्छति।अपरमेकीदृशं
कतस्यधनानांसनयेगर्त्तारुगिवगर्त्तारुगीवेस्यपरोःदृष्टांतःगर्तइतिःरथनामरुद्देगर्तइतितत्रामसुपाठात्।अर्थोसि
त्येनराजपुरुषैःन्यायनिर्णेतृभिःसभास्थितंच्छाभनुच्यते।तदारोहतीतिगर्त्तारुक्।यथालोकेकाकाचिन्नतंनर्दकायो
षित्धनानांस्वकीयरिक्थानांसनयेलाभायगर्त्तमागच्छतितांतुसभ्याविचार्यायदीयंरिक्थंलभतेचेदर्केपंसंताअत
द्दीयंधनंवितरंतितथेयमपिधनानांक्षीणनसाधनानांप्रकाशानांसनयेलाभायगर्त्तेमा...सूर्यमाकाशंसूर्यनिक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा सिष्ठानंआरोहतिदेशविशेषाचारभणेऽस्यैवंदृष्टांतिति। किंचपेत्येउशतीकामयमानासुवासाडुकूलादिशोभनवस्र
१३ नाघ्वलंकृतापूर्वंरजोदर्शनसमयेमलिनवस्त्रामतीस्नानानंतरंशोभनवस्त्राभरणाःशोभमानाःविशेषेणपतिमो
माघकांक्षतीतेनसहसंक्रीडतेतथेयमुषाःअतिनैशेनांधकारेणकृतचान्मलिनवसनापिप्रभातेस्वतेजसाघ्वलंव
तसुवसनासतीपतिस्थानीयेनसूर्येणसाकंसंक्रीडमानाहस्रेवहसनेवअस्मःदंतस्थानीयानिरूपाणिनीलपीतादीनि
यद्वानिरूप्यमाणानिपदार्थजातानितरंरिणातेगामयतिप्रकाशयतीत्यर्थः यथालोकेकाचिद्रमणीयायोषित्
याजेनदंतान्विदृणुतेतथेयमपिसर्वाणिरूपाणिप्रकाशयतीत्यर्थः अयंमंत्रोनिरुक्तेस्पष्टंव्याख्यातः अभ्रातेवे
पुंसःएतिप्रतीचीगर्तारुगिवसनयेयोषापत्यउशतीसुवासाहस्रेवनिरिणीतेअप्सःअभ्रातृकेव
पुंसःपितृनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणेपिंडदानायनपतिंगर्तारोहिणीवधनलाभायदाक्षिणाजीगर्तसभास्थाणग
णातेःसत्यसंगरोभवतिवत्रयाउत्राणातिकारोहतिभांतशरूणाग्निसाक्षिलभतेइतिजायेवपत्येकामयमानासुवा
साकतुकालेषूषाहसनेवदंताविवृणुतइतिच॥छ॥अष्टमीमृचमाह॥ स्वसास्वस्रेज्यायस्यैयोनिमारैगपेत्यस्याःप्रतिच सम
स्येवाभ्रुवंतीरश्मिभिःसूर्यस्याज्यंक्तेसमनगाइवव्राःएकस्मादेवांतरिक्षाद्युत्पन्नत्वात्परस्परंस्वसृभावःतथाप्युषाय १३
प्यात्तेजस्विवाच्यायस्थैस्वयमेवसरतीति। स्वेसारातिःस्वसेज्यायस्यैउक्तनीत्याज्येष्ठायैयोनिंउत्पत्तिस्थानंअपरात्र

रूपंआरैकअरिवतनशदात्परेचयतीत्यर्थः तथाचपूर्वंवासराप्तान्तंरास्फषसेयोनिमारैगिरिद्व्यावआसाउत्पन्नाउषसेप्रति
वस्येवज्ञापेयिवेवस्वयमसूत्येवगबतिन्यायप्राप्तायांतेस्येस्वस्थानंद्वाघ्वयंतःसंनिधोस्थाउमजुविनमितिविज्ञाये
वापगच्छतीतिभावःएवमुत्पन्नेषासूर्यस्यरश्मिभिस्फबंतीतिसमनगाःनिघनशाज्ञाताःविघसंघाइवयहास्मग
मनापगबंतीतिसमानगाःसूर्यरश्मयःतेइवव्राताःसंघीभूताःतयथाअजंनेजगत्प्रकाशयंतितथेत्यर्थः वातइत्य
नतकास्लोपश्छांदसः॥छ॥ अथनवमीमृचमाह॥छ॥ आसांपूर्वंसोमहसुस्वसृणामपरापूर्वामभ्येतिपश्चात्।ताःप्र
त्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मेरेवदुच्छंतुसुदिनाउषासःस्वसृणांपरस्परंस्वसृभावमापन्नानांस्वयंसरंतीनांवापूर्वासांप्रक्रांतानां
सासुस्वसामध्येअहसुअहःसुप्रतिदिनंअपराअन्याघतत्पूषाःपूर्वांश्चतीतदिवससंबंधिनीमुषसंपश्चात्अनुस्मृत्य
अभ्येतिअभिमुखंगबति।अव्यवधानेनगबतीत्यर्थः सर्वेंसहस्सुएवमेवाभ्येतिनव्यसीःधनदिवसाःशोभनादिन
मुखावाःसूवदिवसःश्रोभमादिनमुखादावासत्यःअस्माकंरेवन्मद्दुधनविशिष्टंयथाभवतितथाउच्छंतुप्रकाशयंतुप्र
वितन्येयथेविनतथास्यामामित्योपिउच्छंत्वित्यर्थः॥छ॥ अथदशमीमृचमाह॥छ॥ प्रबोधयोषःपृणतोमघोन्य
बुध्यमानाःपणयःससंतुरेवदुच्छमघवद्भ्योमघोनिरेवत्स्तोत्रेसूनृतेजारयंती॥ हेमघोनिमघवतिअस्मभ्यंदातव्येवंदुच्छ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा ईनेस्मदूतिउषःहेउषोदेविपृणतःहविःप्रदानस्यान्यजमानान्प्रबोधयप्रज्ञापयप्रतिबुद्धान्कुरु।किंचपणयःव्यपास
१४ हिंस्रवोवणिजःपतिर्वीणिप्रनतीतियास्कःपणयंतिलुब्धकायागादीनाकुर्वाणाअदानशीलाः।अबुध्यमानाःससंतु
स्वपंतुदीर्घनिद्राभवंतुम्रियंताम्।मित्स्पर्धाः।तथाचमंत्रांतरं।ससंतुत्याअरातयोबोधंतुशूररातयइति।किंचहेमघोनिध
स्मद्रहविर्भिस्मद्इतिहेउषःमघवद्भ्यःहविर्लक्षणान्नवद्भ्योयजमानेभ्यःतेषामर्थेरेवत्धनवत्समृद्धिमत्उच्छविवाहि
किंचहेसूनृतेसुष्टुमनुष्याणांनेत्रिदेविजनयंतीसर्वप्राणिनःस्वपयंतीत्वंस्तोत्रेस्तुतिकर्त्रेयजमानायतदर्थरेवत्समृद्धार्थं
उच्छेतिशेषः॥छ॥द्वितीयस्यप्रथमेअष्टमोवर्गः॥छ॥छ॥ अथैकादशी॥अवेयमश्वैद्युवतिःपुरस्ताद्युंक्तेगवा
मरुणानामरुणानामनीकंविनूनमुच्छादसतिप्रकेतुर्गृहंगृहमुपतिष्ठातेअग्निःइयमुषाःयुवतिःयौवनोपेतयोषितास्वा
नीयायहासर्वेषुभावेषुमिश्रयंतीपुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिअश्वैःअश्वेनअत्यर्थमयापाब्धिवर्हतेवा।अत्रावशब्दोविनिय
तियार२ हार्थयिन्यवेतिविनियहार्थयोविंकाथात्वेनोक्तत्वात्।तत्कथमवगम्यतिइतितत्राहइयंअरुणानांअरुणवर्णानांग राम
वांप्रसिद्धानांएतन्नामकाभिरश्वानांवाअनीकंसमूहंयुंक्तेरथेयोजयति।अरुणोगावउषसांश्वाःसवितुरितियास्कोलोके १४
वाहनसन्नाहबद्धानांअश्वानांदर्शनात्उषाआगतीत्यवसीयते।यद्वाअरुणानांरश्मी

नांसमूहंयुंक्ते।तथानूनंनिश्चितंएषाव्युच्छात्।तमोविवर्जयिष्यतीत्यतइयंगाःपुनक्ति।अतएवकारणात्।यथालोके
सन्नाहंदृष्ट्वायोद्धुमीयतेतथात्रापीत्यर्थः।तादृशीसाअसतिअसत्यायनिरूपेऽन्तरिक्षे।अनिरोधस्यकचादेशोभने
तमसिवाकेतुःकेतुःस्थानीयाप्रज्ञापयित्रीविविधंनासइतिशेषःउपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः।यद्वाअसतितमोरूपेऽन्ध
कारेप्रकेतुःप्रकर्षेणप्रज्ञापयित्रीसतीनूनंव्युच्छातिपूर्ववत्।अथतस्मिन्कालेअग्निःआहवनीयादिरूपःगृहंगृहंसर्वेयज
मानगृहंअग्निहोत्राद्यर्थमुपतिष्ठाते।उपतिष्ठतेदीप्यतइत्यर्थः॥छ॥अथद्वादशीप्रथमोहा।उतेवयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च
येपितुभाजोव्युष्टौअमासतेवहसिभूरिवाममुषोदेविदाशुषेमर्त्याय।तेनव्युष्टौसत्यांवयश्चिद्गमनवंतःपक्षिणोपि
चिदित्येषोपिशब्दार्थः।निपातानामनेकार्थत्वात्।उच्चावचेष्वर्थेषुनिपतंतीतियास्केनोक्तत्वात्।वसतेर्निवासस्थाना
नीडादेरुत्ऊर्ध्वंअपप्तन्पतंति।पूर्ववाक्येगृहंगृहमुपतिष्ठातेअग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयादिशब्दः।किंचनरश्चमनुष्याश्च
पितुभाजःअन्नार्थिनःकृषिवाणिज्यादिकर्तारःस्वस्वव्यापारार्थमुत्सुकाःअपप्तन्भवंति।तथामंत्रांतरंपद्वदीयनु
न्यातयतिपक्षिणइति।एवंसत्यांहेदेविदेवनशीलेउषोदेवतेअमागृहेदेवयजनाख्येसतेतिष्ठतेयजमानायतदर्था
श्यामेतिगृहनाम।अमाअस्मइतितन्नामसुपठितत्वात्।यद्वाअमासहहूयमानेनाग्निनासहनिवसतेयजमानायअस्मा

नायश्रमावमेतामित्याद्येसहार्थैप्रयोगात्॥छ॥ त्रयोदशीमृचवाजं॥एवंसूक्तद्वयोक्तनीन्याबहुधास्तुवाताँचस्तुतिश्च
नयानिवेदयित्वास्वाभीष्टंप्रार्थयतेहेस्रोम्याःस्रोमस्रोचेतद्हेंतीतिस्रोम्याःसुरााहीउषसःयतोयूयंताद्दशाःअतोमेम
स्वभूतेःब्रह्मणासूक्तहृदयगतमंत्ररूपेणस्रोत्रेणाअस्रोद्धंस्तुताभवतिकिंचहेउषसःउशतीस्रोरुनस्मान्अस्मस्मद्धि
कामयमानामूयंअवीवृधध्वंअस्मानुप्रवर्द्धयतकिंचहोहवीःदेव्योदेवनशीलाःयुष्माकंअवसायुष्मत्संबंधिनोरक्ष
णेनवयंसहस्रिणांसहस्रसंख्याकंअभीष्टधनंसनेमलभेमहितथाशक्तिनंचवाजंशतसंख्याकंअपरिमितंधनंस
नेमयुष्मत्कृतेनशतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेनवयमपिअर्थिभ्यःसहस्रपरिमितस्यधनस्यमनितरोभवेम
त्यर्थः॥छ॥ द्वितीयस्यप्रथमेनवमोवर्गः॥छ॥ ॥शतारन्नमितिसप्तर्चंपंचमंसूक्तंकाक्षीवंतदानस्यस्तूयमानत्वात्
दानस्तवसंयानेनोच्यतेसाद्येवाननिपरिभाषितत्वात्त्रैष्टुभंउपद्दत्यादिकोद्वेजगत्यौ॥अथानंतसन्नस्वनयस्यदानस्तु
तिरित्युक्तमतिका॥छ॥नत्रथमा॥छ॥शातरन्नशातमिवाद्धातितंचिकित्वान्प्रतिगृह्यानिधत्तेतेनप्रजा
वर्द्धयमानआयुरायस्पोषेणसचतेसुवीरःअत्रेतिहासमाचक्षतेदीर्घतमसकक्षीवान्नामऋषिःब्रह्मचर्यंचरिष्ण
नुवेदाभ्यासोयगुरुकुलेचिरकालमुषित्वावेदान्सम्यगधीत्यव्रतानिवचवित्वातेनानुज्ञातःपुनस्वगृहंप्रतिप्रयास

न्मध्येमार्गेरात्रौविश्रांतःपुनःस्वगृहंगतिप्रयास्यन्मध्येमार्गेरात्रौविश्रांतःप्रभातेभावयव्यस्यपुत्रःस्वनयोनामराज
पाणिगृहीत्वास्वकीयमानसमुपवेशपस्सोदर्यमवगत्यस्वकीयाश्रदायमनाःपप्रच्छभगवन्कस्यपुत्रःकिंनामत्वमि
तिसत्पृष्टोमातरपितरंचस्वप्रत्तांतंयाच रूसचराजासंभाव्यइत्यवगत्यमुदितमनाःस्वगृहंप्राप्यअस्मैमधुपर्कमा
स्वयमवप्रभात्यादिभिः पूजयित्वासरथादशकन्याःशतनिष्कान्अश्वशतंउगवानांशतंगवांषष्ट्युत्तरसहस्रंपुनरेका
दशरथांश्चाप्रादनसचसर्वमनुक्रमेणप्रतिगृह्यदीर्घतसोनिकमागत्यतस्मैप्रादर्शयतन्नुक्त्वानामाश्वबंधनीस्तु
वहान्कक्षीवान्अस्वबंधनंचराज्ञएवोचितंअतोस्यराज्ञापतिग्रहोनोपपद्यतेयोजनाथोपनेवैवविशुद्धाप्रतिग्र
हइत्युक्तवान्।तस्माद्ब्राह्मणस्यैवाधिकारोनतुक्षत्रियस्येति।सैषदोषः।अथथस्तोकसिग्ग्राष्यप्रराज्ञपुत्रस्तयापिते
नलिंगयेनघयंगृहत्वान्।अपत्योत्पादनाययमार्थ्यमलभमानेनतदुत्पादनाययाचितोदीर्घतमाऋषिउशिझामकं
अपत्योत्पादनायप्रेषितयाराजमहिष्याश्वनिजरुठेनमहर्षिणासहरंतुलज्जमानयाचैवप्राभरणैरलंकृत्यप्रतिनि
धित्वेनप्रेषितामुशिङ्नामिकांयोषितंदासीमित्यवगत्यमेचपूतेनजलेनाभिषिच्यऋषिपुत्रीकृत्वातयासहारमेततदुत्प
नःकक्षीवान्नामऋषिःपतस्सर्वमस्माभिःपूर्वाध्यायेनासत्याम्यामितसूक्तेनविस्तरेणप्रतिपादितंअतोस्यक्षत्रियस्तं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे.भा बंधमतक्कक्षीवानितिनामोपपन्नं। दीर्घतमसः परमर्षेः कृत्स्नवेदेनं ज्ञारूपेण प्रतिपादितं वा तस्य निग्रहोऽप्युपपन्न एव इदमादि
सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं। न त्वनुक्रमण्यां स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानस्तुष्टो भाव्ययं तुष्टा
१६ चेतिवोभयत्र ज्ञातव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते। उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृचि अधिक्षिपतो भावयव्यस्येति दानुभय
व्यस्य श्रूयमाणत्वात्तस्याद्यस्य सुपजीव्य हेतुगुपात्तं वस्तुतस्तु तस्तु पितुर्नामापुत्रस्यापि व्यवहर्तव्यत्वात्। तथा आरूढ
तस्मादेव हुरशः स्वयोगदर्शनात् स्वनयेनेन दत्ता इति नैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दानप्रतिग्र
हीत्रोरेकत्वेनैकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपं। आख्यानमिति प्रसिद्ध। स च कक्षीवान्नानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेण
वदानप्रकारं शंसति स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातः
कालेदधमति अस्मस्त्रं निधेम्नापयति ददातीति तं छापितं सर्वं चिकित्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्सवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृ
त्पनिधत्ते पितुः समीपे छापयति। अनंतरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्द्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं राम
च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनः पुनर्वर्द्धनेन सचातं तो राजा संगच्छतामिति १६
नवदानुराशिषं प्रार्थयते॥ छ॥ अथ द्वितीयामृचमाह। सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इंद्रो दधाति। यस्त्वायंतं वसु

नाप्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुक्षिनाति॥ छ॥ अत्र कक्षीवतः पिता आनीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते। आ
सौ स्वनयो राजा सुगुरसत्। शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु तथा सुहिरण्यः सुष्टु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु तथा स्वश्व
शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै प्रदात्रे राज्ञे बृहत् प्रभूतं वयः अन्नं इंद्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधातु ददातु यतोऽयं राजा अश्वैर्गोभिर्हिर
ण्यैश्चान्यानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अत एषा मे भिः स्तुहि प्रार्थनोचितैव कस्येवमाशीरिति स उच्यते यस्त्वो राजा प्रातरित्व
गानरयाम्निगामिन्नतिथे पुत्र आयंतं गुरुकुलादागच्छंतं परिपथिकं यद्वयागंतारं चा वां वसुना अन्नसाधनेन धनेन वादिधने
नवादिधनेन उक्षिताभिगमनतः उरुकृष्टं बध्नाति नयति निरुणद्धीत्यर्थः प्रतिबंधे दृष्टांत उच्यते मुक्षीजयेव पदिमुच्यमानास
तीबंधनं जायतीति मुक्षीजा उत्कृष्टं बध्नाति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः तया पाशको यथा पादि गंतारं मृगपक्ष्यादिकं उक्षि
नाति बध्नाति तथा मया अनुज्ञातमपि आगमनं प्रतिबध्य याघष्टादिनास्मिन्यो राजा तोषयति स एवं भवति वितितं तु रिति पदं वा गं
च सामर्थ्येन यया अन्येन तदुदाहरणं तपमंत्रो व्याख्यातः। स सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इंद्रो दधाति यस्त्वायंतमन्नेन प्रा
तरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुक्षिनाति कुमारो मुक्षीजा मोचना बध्यना बन्धना चेति॥ छ॥ अथ तृतीयामृचमाह॥
आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन। अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः। प्रातः पूर्वघः प्रभाते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धे॰भा कालेयंराधनंदत्तवानतास्मिन्नेवकालेसुकृतंशोभनस्यकर्त्तारंवांइच्छन्नथाप्युमिच्छन्कदाद्रक्ष्यामीतिकामयमानोहंअद्यास्मिन्दि
१७ नेइदानींस्वायप्राप्नास्मिअत्रयद्यपिकेवलंजातरित्येवञ्कतःनपूर्वंधारितितथापिअद्यायमित्यक्तत्वाद्दर्थात्पूर्वंधुःज्ञातरितिगम्यते
कीदृशांइष्टस्यइष्टसाधनस्ययागस्यवापुत्रंपुरुचारंपुरुचामंपुत्रंपुरुचायतइतियास्कःकर्त्तारमित्यर्थःकेनसाधनेनेतितदुच्यतेवसु
मतारथेनसमृद्धेनवतारथेनसाधनेनयद्दानेनसहितइतिमहार्थेतृतीयाकिंचमदानीतेनसमृद्धेनधनेनअश्वशोःपशुमतःपत्नीः
हृतस्यमत्सरस्यमानमधिनस्यमत्सरासोमोमर्दतस्तभिकर्मणइतिनिरुक्तंतस्यसुतंअभिषुतंरसंपाययस्वात्मानंपाययइष्ट
साधनेसोमयागंकुर्वित्यर्थःरुचाचयद्दत्तोरत्नियंतेत्यानिवसंतोवीराःपुत्रान्स्वाहृयोदयस्ततोदशांत्वदिष्टसाधनबहुधनप्र
तारंसूनृताभिःप्रियसत्याभिकाभिर्वाग्भिःवर्द्धयसमृद्धंकुरु।पुत्रमस्त्वादिवीरियथाभद्रहोभवतितथाकामयेत्यर्थः॥छ॥
अथचतुर्थी॥छ॥उपत्सरंतिसिंधवोमयोभुवईजानंचयक्ष्माणंवधेनवःपृणंतंचपरुषिंचअवस्यवोघृतस्यधाराउपयंतिवि
श्वतःपूर्वस्मात्प्रचिन्वानीतेधनेनसोमयागंकुर्विधक्तंतमेवसोमयागंफलप्रदर्शनेनस्तौतिसिंधवःस्पंदनशीलाःप्रस्नुववपयो राम
धराःसिंधुःस्पंदनादितियास्कःमयोभुवःसुखभावयित्र्यःमयइतिसिंधवःस्पंदनशीलाःप्रस्नुववपयोधराःसिंधुःस्पंदनादिति १७
यास्कःमयोभुवःसुखभावयित्र्यःमयइतिसुखनाममयःसुमकमितिभ्यामसुयाठात्।धेनवःप्रीणयित्र्योगावईजानंसोमयाग

मनुतिष्ठंतंतथायक्ष्यमाणंयक्ष्यमाणं तंकुर्वंतंचनवकेवलमीजानंअपितुमस्तइत्यवनमपितुपपेत्यत्सरंतिप्रवंतिप्रीणयंती
त्यर्थःनचपूर्वस्यामहविसोमपिबेतुक्त्वासर्वेषांसोमयागानांअग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्यप्रकृतस्यज्योतिष्टोमेनस्वर्ग
कामोयजेतेतिस्वर्गएवफलत्वेनश्रुतनगवादिकमितिवाच्यंस्वर्गवत्।गवादिकामनयापिसोमयागस्यकर्तुंशक्यत्वात्नकेव
लंसोमयागस्तुविष्टतामेवमहत्फलं।अपितुसुकृतसाधनानिकर्माणिअधितिष्ठतामपिमहत्फलमस्त्येवेतिदर्शयति।ए
णांनपिदनुप्रीणयंतंपपुरिंप्रीणनशीलंइष्टदानाप्रीणनःसर्वदाप्रीणायंतंचपुरुषंअवस्यवोत्रमिच्छंत्यःअत्रसमृद्धिहेतवोघृतस्य
धाराःयद्वाघृतकुल्याविश्वतःसर्वतउपपुपेत्ययंतिप्राप्नुवंतिप्रीणयंतीत्यर्थः॥छ॥अथपंचमीमृचमाह॥छ॥नाकस्यपृष्ठेअधि
तिष्ठतिश्रितोयःपृणातिसहदेवेषुगच्छतितस्माआपोघृतमर्षंतिसिंधवस्तस्माइयंदक्षिणापिन्वतेसदासोमयागप्रशंसाप्रसंगेनस
मान्यतादानमेवदक्षिणाभिस्त्रिभिःप्रशंसतियद्दासोमरसेवस्तुतवादक्षिणाशब्दस्ययागएवप्रसिद्धत्वाद्वासूक्तपरिसमाप्तेसोम
यागएवतेषप्रसूयतेयःयोमर्त्यःपृणातिहविरादिदानेनदेवादीनप्रीणातिसनकस्यकमिति।सुखनामततोहिरुद्धमकंनविघ्नते
अकंदुःखंतत्साधनंपापंवेतिनाकोद्युलोकःतथाचश्रूयते।नवाअमुल्लोकंजग्मुषेकिंचनाकमितिस्यपृष्ठेउन्नतेउपरिदेश
प्रियाणांकिंतुदेवेषुमध्येगच्छतिवर्जनेवेखयमेनदेवोभवतीत्युक्तंसन्अधिअधिकंआकल्यांतंतिष्ठतिपद्दा।अधितिष्ठति

वे·भा· श्रितःअधिश्रायसुखोभूत्वातिष्ठति।नकेवलंस्वर्गाश्रियणंकिंतुदेवेषुमध्येगच्छतिवर्त्ततेतद्रूपमेवदेवोभवतीत्यर्थः।हे
१८ तिषमिहो।किंचातस्मैप्रीणयित्रेपुरुषायसिंधवःस्पंदनशीलाःआपःघृतंतेजोवासारंअर्षंति।गच्छंति।रसवत्योभवंती
त्यर्थः।किंचेयंभूमिरपिदक्षिणास्यादिफलसंपादनदक्षासतीसदासर्वकालंपिन्वतेसेचयतितोषयतीत्यर्थः।दातुर्जीव
नसाधकान्योदकानिरूचिराणिसमृद्धानिचभवंतीत्यर्थः।अथषष्ठी।दक्षिणावतामिदिमानिचित्रादक्षिणावतांदिविसू
र्यासः।दक्षिणावंतोऽमृतंभजंतेदक्षिणावंतःप्रतिरंतआयुः।दक्षिणावतांबहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदा
तॄणांइदंदृश्यप्रकारार्थःतेषामेवार्थेइमानिभूमौदृश्यमानानिचित्राणिचायनीयानिस्रक्चंदनमणिसुवर्णादिरूपा।
णिद्रव्याणिसमृद्धानिभवंतीतिशेषः।किंचदक्षिणावतामेवदिविद्युलोकेसूर्यासःसूर्यसंबंधिनोलोकाःतदनुग्राही
तालोकावासमृद्धाभवंति।किंचदक्षिणावंतएवअमृतंजरामरणरहितंस्थानंभजंतेसेवंतेयद्दानेनामहतपाप्मा
नेआत्मानंविदित्वाअमृतमविनाशनंमोक्षंभजंतेसाक्षात्कुर्वंतियज्ञेनदानेनिष्कृतेः।किंचदक्षिणावंतएवआयुःप्रतिरंतेअ राम
तिदीर्घमेवमायुष्यंवर्द्धयंतेलभंतेगतपूर्वम्प्रतिरंतिवर्द्धनार्थःइतिसर्वत्रसंबध्यते।।छ।।अथसप्तमीमृचमाह।।छ।।मा १८
पृणंतोदुरितमेनआरन्माजारिषुःसूरयःसुव्रतासःअन्यस्तेषांपरिधिरस्तुकश्चिदपृणंतमभिसंयंतुशोकाः।।छ।।अत्रयथा

तिरेकाभ्यांदानंप्रशंसितुमाह।पृणंतोदेवादीन्हविरादिनाप्रीणयंतःमंत्रः।दुरितंदुष्टंयथाभवतितथाप्राप्तंदुःखए
नंतस्माद्धनंपापंचमाआरन्माप्राप्नुवंतुनकेवलंदातारएव।अपितुसूरयःदेवानांस्तोतारोपिविद्वांसोमाजारिषुःजरयानजी
र्णाभवेयुःतथासुव्रतासःशोभनकर्मचोदयित्र्योदिनियमवंतोपिमाजारिषुःनहीनोभजनःकद्दतिसदुच्यतेतेषांदा
तॄणांअपृणतांवाअन्यःतेभ्योऽन्यःकोपिपुरुषःपरिधिःपापस्यपरितोधारकोऽस्तुभवतु।अन्योयःकश्चनपापदेवःतेषांपरिधिःस्था
नीयोअवधायकोऽस्तुयथाअग्नेःपरिधिःपरिधिःस्वयंरक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानःस्यात्तर्हितमग्निंरक्षांसिनहन्युः।अथवाअन्यो
धर्मविशेषःतेषांपरिधिःपरिधानमस्तुकवचनंछादनीयोऽस्तु।तर्हिकिंप्राप्नुयुरितिउच्यते।अपृणंतंदेवादीनाप्रीणयंतंअ
दातारंशोकाःखिन्नपीडाःतस्माद्धनाःपाप्मानोअभिमुखंसंयंतुसम्यक्प्राप्नुवंतुवयंसुखिनोभवेमेत्यर्थः।अत्रयद्यपिसा
मान्येनदानमात्रंस्तूयतेतथाप्यस्यसूक्तस्यस्वनयदानस्तुतिरूपत्वात्दुःखानिमायंत्वित्यर्थः।।छ।।इतिद्वितीयस्यप्रथ
मेदशमोवर्गः।।छ।। ।।अमंदानितिषड्ऋचंसूक्तंसमेत्यनुवर्त्तमानत्वात्सप्तर्चं।आदितःपंचानांकक्षीवान्ऋषिःषष्ठ्याभावय
व्यःसप्तम्यारोमशानामब्रह्मवादिनीआदितःपंचानांभावयव्यस्तुतिरूपत्वात्सएवदेवतासएवदेवतायातेनोच्यतइतिन्या
यात्।अंत्ययोःषष्ठीसप्तम्योस्तुभावयव्यरोमशायाःसंवादरूपत्वात्भावयव्यःसप्तम्यारोमशायद्यपिस्वनयेनदत्ताइतिसू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यमाणत्वात्तानेतेषां स्तुत्वा भावयं तथा पि पिकृपुत्रयो भेदा रुद्रमा इति वन्नाम्नां च बहूनां शक्यत्वात्तु प्रथमाया स्वविभावयव्य
वे.भा यमाणत्वात्तानेतेषां स्तुत्वा भाव्यं तथापि पिकृपुत्रयो भेदा रुद्रमा इति वन्नाम्ना च बहूनां शक्यत्वात्तु प्रथमायामविभावयव्य
सोयंभ्रान्त्याहभावयव्यं तुष्टावेत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव। आदितः पंच त्रिष्टुभः अन्त्ये अनुष्टुभौ तथा चानुक्रांतं अमं
१९ दानिति कक्षीवान्दानस्तुतिः पंचमिभविर्यव्यं तुष्टावन्त्ये अनुष्टुभौ भावयव्यो रोमशयोर्दंपत्योः संवाद इति। उक्तो विनियोगः॥
दानिति कक्षीवान्दानस्तुत्यः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावन्त्ये अनुष्टुभौ भावयव्यो रोमशयोर्दंपत्योः संवादः इति उक्तो विनियोगः॥ रानाश्वदश्वमा
छा। तत्र प्रथमा॥ छ॥ अमंदान्स्तोमान्प्रभरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमा
नः॥ सिंधौ सिंधुदेशीयहाललक्षणाया सिंधुनदीसमुद्रतीरे अधिक्षियतः अधिवसतो भावयव्यस्य भावयव्यस्य स्वनयस्य
नाम्नः तस्य अमंदान् स्तुत्यान् स्तोमान् स्तोत्राणि निरवद्यबहुविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया। प्रज्ञातिशयबुध्यस
मर्थः तस्य अमंदान्स्तवनस्य स्तोमान् स्तोत्राणि निरवद्यबहुविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषामनीषया। प्रज्ञातिशयबुध्यस्य
भरे विशेषेण संपादयामि कस्य विशेष इतित आह अत्तूर्तः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मदर्थं सहस्रं सवसंख्याकान्सवानभूयं
तेसोमः सोमपाणिति सवाः सोमयागाः तान् अमिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् किमिच्छन् श्रवः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमा राम
त्मन इच्छमानः कामयमानः यतोयं स्वाविज्ञायकपाधिनो विवाकीर्त्यर्थमेव च बहुधनं प्रादात्। अतस्तस्तोमीत्यर्थः॥ छ॥ अथ द्वि १९
तीयामृचमाह शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् छतमश्वान् प्रयतान्सद्य आदं शतं कक्षीवां असुरस्य गोनां दिवि श्रवोजरमाततान
॥ छ॥ नाधमानस्य स्वकीर्तिकाम इत्यचेयचिमानस्य असुरस्य धनानां निरसितुः। दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसादीप्यमानस्य स्वनय

स्य निष्कान् आभरणविशेषान् द्रव्यताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि शतं सहस्राणीत्यर्थः तथा प्रयतान् शु
द्धान् लक्षणोपेतान् अश्वान् अश्वान् आगमनसमर्थान् हयान् आदं आदत्तवानस्मि तथा गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमंत्रे स्त्रीगवी
नामभिधानात्। तेषां शतं आदं एवं इदानीं राज्ञो दिवि द्युलोके श्रवः कीर्ति अजरं शाश्वती यावत्ततान विस्तारितवान् गवादिप्रतिग्र
हीताहं स्वर्गे कीर्तिमकरमित्यर्थः अथ तृतीया॥ उपमा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दशरथासो अस्थुः षष्टिः सहस्रमनुगव्यमागा
त्सनत्कक्षीवां अभिपित्वे अह्नां॥ स्वनयेन दत्ताः श्यावा तद्वर्णाः अश्वयुक्ता वा रथा वधूमंतः आरूढाभिर्वधूभिस्तद्युक्ताः दश एतत्संख्याकाः रथा
सो रथाः उप मा अस्थुः उपस्थिताः गव्यं शब्दो गोसमूहवाची षष्टिः सहस्रं अनु गव्यं षष्ट्यधिकं सहस्रं गवां समूहः अन्वागात् पश्चात् आगतात् ताम्पं परिग्रहे
ण अब्रवीत् इति सर्वं प्रतिगृह्य यं कक्षीवान् अह्नां दिवसानां मध्ये अभिपित्वे संभिहिते इह निसमनन्तरी कृतं रथ वधवादिकं स्वपित्रे समर्पय
ति स्वयं स्वीकरोति अभिपित्वं अभिपित्वशब्दः आसन्नकालवाची अपि पित्वशब्द इति वचनात् अपिवेत्याभीक इत्यासन्नसेतिया केनोक्तवान्
आसन्नवचनः उपसर्गभेदेप्यर्थाभेदः छ॥ अथ चतुर्थी॥ चत्वारिंशद्दशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयंति। मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवंत उ
दमृक्षंत पज्राः॥ दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याका तु चरोपेतस्य कक्षीवतो गोपृष्ठस्य सहस्रस्य वा अग्रे पुरस्तात् शोणाः
शोणवर्णोपेताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टयमिति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशत् अश्वा भवंतीति तेपि श्रेणिं पंक्तिं चालयितुम्

यंतिरथानभिमतदेशंप्रापयंतियुक्ता स्वनियुक्तानुरथानुष्येणि ष्येणीभावेनयंतिप्रापयंतिएकेकंरथंचत्वारश्चत्वारःपंक्त्याकारे
वे·भा· यंतिरथानभिमतदेशंप्रापयंतियुक्ता स्वनियुक्तान्रथान्श्रेणिश्रेणीभावेनयंतिप्रापयंतिएकैकंरथंचत्वारःपंक्त्याकारे णवहंतीत्यर्थः अथनाग्नकक्षीवंतःकस्याश्चसंबंधिनीरिजुःकस्यारज्जुरस्त्वीतियारकेनोक्तवाताताभिन्नहृतंयहाश्रंगिरसःपुत्र
२० सर्वेपिकक्षीवंतःश्रथवाकक्षीवद्युचरामावीपिदक्षिणायेनकक्षीवंतपज्राःप्राप्ताधानयंतःसंतोमदच्यतोमदप्राविणाङहत्तान्
शत्रूणांमदस्यावधिचाकृशनावतःसुवर्णमयेनानाभरणायुक्तान्कृशनमितिहिरण्यनामकृशनंलोहमितितत्रामसुपावानस्
वश्वोभरणोपेतान्श्चत्यानुसततगमनशीलामश्वानुदमसंतश्रधश्रमजनितस्वेदापनयनायउच्छ्रंमार्जयंति॥छ॥ अथपंचम
मृचमाह॥छ॥ पूर्वामनुप्रयतिमाददेवस्त्रीनुक्तांश्रष्टावरिधायमोगाःसुबंधवोयेविश्यारवन्नाश्चनच्छंतश्रवऐषंतपज्राः॥छ॥ इ
रानीश्रानीतंधनंबंधुभ्योनिवेदयंनाह॥ इसुबंधवःपूर्वीप्रयतिपूर्वप्रदानंचतुतमनुसत्यवहमाणानिरथादीनिपृष्मदर्थंश्राददेस्व
कृतवानस्मिपहासर्वप्रियतिप्रादयंरथादिकाश्रतुदमनक्रमणोवश्राददेप्रतिगृहीतवानस्मिकानितानीतिवीनष्टोवयुक्तानचतु
भिर्श्वत्रुभिर्श्वैधनैर्वायुक्तानुरथानितिशोषःश्रचसंख्यापृथक्तनिर्देशोनविवक्षितःतथाश्रष्टौयसःसंराभिरीश्वरैःहिरण्यैर्य राम
बहुमूल्याश्रसंख्याताःगाश्राददेसत्रवहमाणानिपूर्वप्रतिगृहीतादधिकानीतियुक्तंपूर्वमेवपित्रेनिवेदितानांपुनर्बंधुभ्योनिवे २०
दनासंभवान्वधूमंतोदशरथामोस्त्रसुरिति॥दशानांरथानांमुक्तचाहचचत्वीनष्टाविंशेकादशानांवहमाणाचादेधूविशिष्टानाम

न्येभ्योदातुमनुचितत्वाचान्यान्यानीतियुक्तं॥युक्तानामेवाउवदेनपक्षेदशवधूयुक्ताःरथाःएकोधनपूर्णःइतिविवेकः॥ युक्तानामेवरथा
नांपुनरभिधानंप्रकृष्टश्चज्ञापनार्थंसर्वेज्ञानाःगावःवसिष्टश्चाभूतइतिवत्॥ इदानींपरोक्षेणाह॥सुबंधवःशोभनाविद्यायोनिसंबं
धिनोयेषांतेनथोक्ताःयद्वाशोभनबांधवोपानाःपरस्परमनुरागयुक्ताइत्यर्थःविशःप्रजाःतत्रभवाविश्याःश्रियंतइतिव्राःज्ञानाःनका
रलोपश्छांदसःविशांज्ञानायथापश्यमनुरागवंतःतथैतेश्रपीत्यर्थःपज्राःश्रंत्रवंतःश्रंगिरसःसंवानप्रभावायेसंतिसर्वेसुबंधवःश्र
नवचंतशकटवंतःहविर्हानशकरोपच्छ्रितसोमयागवंतःसंतःश्रवःसर्वंचश्रूयमाणांकीर्तिंएषंतइच्छंतुवानदर्थमादइतिशेषः॥
अथषष्ठीमृचमाह आगधितापरिगधितायाकशीकेवजंगहेदहातिमह्यंयादुरीयाशूनांभोज्याशता॥ संभोगायप्रार्थितोभावयव्य
स्वभार्यांरोमशामप्रौढेतिबुध्वापरिहसन्नाह॥ भोज्याभोगयोग्येषाश्रागधिताश्रासमंताद्गृहीताश्लीकृतात्थापरिगधितापरितोगृ
हीताश्रादरातिशयात्पुनर्वचनंगध्यंगृह्णातेरितिप्रास्कःयद्वाश्रागधिताश्रासमंतान्मिश्रयंतीश्रात्मांतरंगननेनवाहंतुनादिभिरि
त्यर्थःगध्यतिर्मिश्रीभावकर्मेतियास्कःपूर्वस्मिन्नहेपुरुषस्यप्रथमंभोगःतरस्मिन्नुयोषितइतिभेदःकीदशीसाजंगहेश्रत्यर्थंगृह्णा
तिकदाचिदपिनमुंचति॥ अस्यायोदृष्टांतःकेशीकेवकशीकोनामसूतवसानकुलीसायथाश्रल्पासदृचिरंकालंक्रीडतिनकदाचिद
पिविमुंचति॥ अत्रैषाश्रपिकिंचभोज्येषायादुरीयादुरित्युदकवामरेतोलक्षणमुदकंप्रभूतंददातीतिद्वियादुरीबहुरेतोयुक्तेत्यर्थःसो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

…सप्तमी । उपोपमेप

वे·भा दशी सतीयाऽनांसंभोगानां यशूद्र इति पुत्रजननमतसंबंधीनि कर्माणि याभूनि भोगाः तेषां शतान्यसंख्यातानि महांदत्तानि श्रीमा
२१ शा मा मे दभ्राणि मन्यथाः सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका॥ छ॥ भोः पत्ये मे मी द्वितीयार्थे चतुर्थी। उपोप इति द्वितीय उपश
ब्दः पादपूरणः उपेत्य परामृश स्पृश मपकल्पशयी भोगयोग्यामवगाहेत्यर्थः। यदा मे मम गोपनीयमंगं उपोपरामृश अल्पत्वं मा नतर
स्पृश परामृश शिश्नावशंकां निवारयति मिमदंया। निरोमा। णि दभ्राणि मा मन्यथाः अल्पानि मा बुध्यस्व दभ्रमर्भकमित्यल्पस्येति
निघंटुः दभ्रं दभ्नोतेरिति यास्कः अत्र दभ्रं वमेव विशदयति। अहं रोमशा बहुरोमयुक्ता स्मियतो हमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णाव
यवास्मि रोमशत्वे दृष्टांतः गंधारीणामिवाविके वगंधारदेशाः तेषां संबंधिन्यविकाज्ञातिरिवतद्देशप्रा अवयो मेषा यथा रोमशाः
तथाहमस्मि। यद्वा गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणां अविका अत्यर्थं तर्पयंती योनिरिव तासां आप्रसवरोमादिनिकर्त्तनस्य
शायुं निषिद्धवाधो निरोमशा भवति यतोहमीदृशीतो अप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः॥ छ॥ द्वितीयस्य प्रथमे एकादशो वर्गः॥ ॥विं
शेऽनुवाके सप्त सूक्तानि तत्र अग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षं आग्नेयं आत्यष्टं महिश राम
ईडुत्यस्याः षष्ठ्यास्त्वेषातिधृतिः कृत्यतिसंकृतिविकृत्या इति प्रकृतिकृत्याविरुद्धसृष्टिषु चतुरुत्तरशताक्षरमात्यष्टं चतुःशतमुरुति २१
रित्यादिसूक्तैः प्रतिपादितं सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः। दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवनास्च्छक्तिनयाऽयानां पुरस्तात् अग्न

रित्युक्त्वा प्रकृतीनिष्वसहयष्टव्यां तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा। षष्ठस्य प्रातःसवने इति खंडसूचितं। अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं इत्यद्-
दमेजनुषं पूर्वो अंगिरा इति॥ छ॥ सैषा प्रथमा॥ अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं। य ऊर्ध्वया स्व
ध्वरो देवो देवाच्या कृपा॥ छ॥ अग्निं सर्वासां देवसेनानां अग्रणीं यज्ञेष्वग्रं नीयमानत्वात्। होतारं अस्मद्यागं प्रति देवतानां माह्वातारं यद्वा हो
मनिष्पादकं होतारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभ इति यास्कः। अग्निमथ होतारमवृणीतेति श्रुतेः। अग्निमस्माआवहेति च अग्नेर्ह्वातृत्वं प्र
सिद्धं अग्निं होतारं मन्ये एवं प्रति विशेषणं मन्ये इति संबंधः। यद्वा यागनिष्पत्तये खापेक्षितत्वाद्धेतात्वविधेयविशेषणाइत्तराणि वक्ष्यमा
णविशेषणानि स्तुतिपराणि। दास्वंतं अतिशयेन दानवंतं तं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं। अग्निमंथनकाले बलेन मथ्यमान
उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते। जातवेदसं जातानां वेदितारं जातवलं वा जातवेदः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः। अग्नेर्जातवेदा पृदृष्टं
तः विप्रं न जातवेदसं जातवेदसं मेधाविनं ब्राह्मणमिव तं यथा नु ह मन्यते तथा त्वमपि मे मीत्यर्थः। उक्तमित्तिगुणविशिष्टो यो देवः
मेधसःशोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ऊर्ध्वया उन्नतया उत्कृष्टतया देवो देवाच्या प्रजयंसा देवान्प्रसक्तया वा कृपया सामर्थ्य
लक्षणया देवान् भक्त्या कृपयेति यास्कः। तेजोह विर्वहन् बुध्याप्युक्तः स इत्यानुक्तानेस्य आसमंताद्धूयमानस्य सर्पिषः सरणशी
लस्य घृतस्य क्लिकापनेनं दीप्तस्यान्यस्य विशेषेण शोचिषा ज्वालया चष्टिकामयते॥ का करोत्यर्थः॥

छ॥ अथ द्वितीया॥ यजिष्ठं त्वा ययजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां॥ हे
प्रह्वाला अग्ने यजिष्ठं अतिशयेन यष्टृतमं त्वा त्वां यजमानाः वयं यष्टारः हुवेम आह्वयामः यतो वयं यजमानाः यतस्त्वं च यजिष्ठः अतो हुवेम
त्यभिप्रायः कीदृशं त्वां अंगिरसां अंगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात्। अंगिरा अंगारा इति यास्कः। ये अंगारा आसंस्तेंगिरसोभवन्नि
ति श्रुतेः केन साधनेन इत्युच्यते मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिः विशेषेण प्रीणयितृभिः मन्मभिर्मंत्रैः यद्वा विप्रेभिर्मेधाविभिर्मेधा
विभिर्विप्रैः मन्मभिर्मंत्रैः अस्मत्संहिता वयमिति संबंधः हे शुक्र ज्वालानां नरं यज्वनां परितोगंतारं द्यामिव सूर्यमिव होता
रं देवानामाह्वातारं केषां चर्षणीनां मनुष्याणां एतन्मनुष्याणां यजमानानामाह्वातारं तथा शोचिष्केशं केशवत्स्थाना यत
का ज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं एवं रूपं त्वां विशः तामेव निविशमानाः इमा यशः यजमानरूपाः प्रजाः जुषंते सेवंते जिघ्रमिव फल
प्राप्त्ये एषां मनुष्यकर्षणां प्रीणयितुं तादृशं त्वा हुवेमेति संबंधः॥ छ॥ अथ तृतीया॥ स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति राम
द्रुहंतरः परशुर्न द्रुहंतरः वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं॥ स हि स एव पूर्वं स्तुतः एवाग्निः विरुक्मता विशेषेण रोचनवमा तेजो
सा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्यधिकमेव दीद्यानः दीप्यमानः द्रुहंतरं शत्रूणां बलानां यः प्रसक्तः परशुर्न परशुरिव स यथा अमोघं २२
हिन स्थिरं तीयमपि। किंच यस्याग्नेः समृतौ संगतौ सर्वो योगो वीळुचित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् वनेव तरुः शीर्यते तथा यत् स्थिरं यच पर्वे

तादि स्थिरमपि चलितं तदपि श्रुवत् वीळ्वितिदृढनाम वीळुचोत्कृष्टमिति नामसु पाठात् तत्र दृष्टांतः वनेव उदकमिव उदकं
यथाग्निसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः अत्यंतदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्माद्रोग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यं इत्यभिप्रायः। किंच
यमग्निः निःषहमाणः शत्रून्विशेषेण अभिभवन् यमते उपरमते शत्रुषु मध्ये क्रीडति तेनेव शाम्यति। तथा कुर्वन्न नायते न गच्छति
शत्रोः सकाशान्न पलायते। तत्र दृष्टांतः धन्वसहा न धनुषा शत्रूनभिभवतीति धन्वसहा धनुष्क सहतेर्धनुर्बाहस्योत्त्व लोपः स यथा शत्रोरभि
मुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः यद्वा दृढधनुर्वहनकुमेरा हन्वसहा॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ दृळ्हा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजि
ष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसे। अग्नये दाष्ट्यवसे। प्रयः पुरूणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा॥ अस्मा अस्मा अग्नये दृळ्हा चित् दृळ्हान्येव सारवंति
हवींषि अनुक्रमेण प्रमितं चदुः दद्यात्ने लुङि गानि छंदसि मिचो लुक्। आतऽइति जुस् यजमाना दानेदृष्टांतः यथा विदे विदुषे परमा
र्थदर्शिने उत्कृष्टानि धनानि वितरं वितरणशीलाः। यद्वा अयमग्निर्यथा विदे विंदते सातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वकरोति। त
था दुरिति विंदते छांदसः शपो लुक्लोपश्च आत्मनेपदे विधितेति लोपः किंच सोग्निः तेजिष्ठाभिररणिभिः अत्यंततेजोयुक्ते भी
ः पञ्चादिरूपैः दाष्टि पूजितः सन् स्वर्गादिभिर्ददाति दामदानेशपोलुक् किमर्थं अवसे अवनाय रक्षणाय यद्वा तेजिष्ठाभिः अतिश
येन तेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः उत्तरदेवान् उद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविः अवसे। वितेषां स्वीकाराय दाष्टि अयमग्निर्दाति नयति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा॰॥किंचस्माअग्नयेइतरदेवताप्रदानसमयेपियजमानाःअवसेअग्निगीतयदाष्टिसथमंददातिकिमर्थंअवमेरक्षणायैवस्थम
२३ नृम्णःस्यात्इतरेभ्योदत्तमितिस्वयंस्वीकुर्वन्तस्मादग्नयेप्रजादिरूपेणददातीत्यर्थः।किंचयोग्निःउरूण्यपिबहूनिमामर्त्यान्नूयनम
नधनादीनिप्रगाहतेप्रविशतिप्रविश्यचस्वपादिरूपयाज्वालयानस्ततन्करोतिनाशयतीत्यर्थः।तत्रदृष्टांतः।वनेष्वसादिस
मूहानिवचनानियथाप्रविश्यतत्तदिदहतितथेत्यर्थः॥किंचायमग्निःछिद्राणिछिद्राणिकठिनानिवीरुधादीनिनिर्दग्धमातेजो
रूपयाज्वालयानितरांरिणातिगच्छतिपचतीत्यर्थः।रीगतिरेषणयोः।कष्ठादीनांह्रस्वइतिह्रस्वःवयाउजसमासकीयेन
तेजमाछिद्राणिअपहरणीयानिपापानिअमित्राणिवानिरिणातिनिःशेषेणगमयतिनाशयतीत्यर्थः॥छ॥ ॥अथपं
चमी॥तमस्यपृक्षमुपरासुधीमहिनक्तंयःसुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषेदिवातरात्।आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळुशर्मनसूनवे॥॥
अस्यअशेषेष्टहविर्लक्षणमन्नंउपशायमुउपरमंतेस्मिन्हवींषीतिउपरावेदिसमीपभूमयःतासुधीमहिधारयामःअस्येत् राम
कंकस्येत्याहःयोग्निःनक्तंरात्रौदिवतरात्अन्होपिसुदर्शतरःअत्यर्थंप्रचैर्दर्शनीयोभवति।यतोयंरात्रौसर्वेषुभावेषुतमसाव २३
तत्वाद्दृश्यमानेष्वपिस्वयंअसर्वप्रकाशतेअतोस्मैधीमहिपुनःकीदृशायदिवातरात्अरुषसकाशादिवअस्यायुर्यस्यासौ

गायःनशायुःतस्मैअसौयोन्नमेनिसर्वेषांभूतानांप्राणदायाप्नमेतीनिरुक्तेरात्रौसर्वेभावीनिद्रयाध्वतत्वान्मृताइवभवंतिअयमग्निस्तु
सर्वप्राणिप्राणापहर्तुःसूर्यस्यराशेस्तस्मिन्नेवभवेशान्यदृष्टायुर्भवतिअतोपिधीमहिकिंचअन्हःअनएवकारेणान्वयःतोयसुदर्शतरः
यतःअयमशायुःअमीकारणात्।अस्यअस्यअस्मैनदर्थंआयुर्हविर्लक्षणमन्नंग्रहणवत्ग्रहणयुक्तमभूत्ग्रहणदृष्टांतः।सूनवो
पुत्रायपित्रोवीळुमशर्मद्दृढंसुखसाधनंगृहंयथाग्रहणवद्भवतितथेत्यर्थः।शर्मेतिगृहनामशर्मवर्मेतितन्नामसुपाठात्।इदानींअग्निरहव
नादिरूपेणाग्नेर्बहुत्वमपेक्ष्याह।एतेअग्नयःभक्तंसेवमानंअभक्तंअसेवमानंचचवतःएतेप्राणिनःअनुग्राह्यइतिबुध्यमानाःअजरासंति
यद्यपिविशेषेणप्राणिनःदाहपाकादिद्वारासंतितथाप्यग्नियजमानेषुविशेषइत्याहव्यंतः।तेभवेहविरन्नंअजराभवंतिस्वयं
हविषाअजराःसंवोयजमानानप्रराजनूकुर्वंतीत्यर्थः इतिद्वितीयस्यप्रथमेद्वादशोवर्गः॥१२॥ ॥अथषष्ठीमृचमाह महि
शर्धोनमारुतंतुविष्वणिरप्नस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्जनास्विष्टनिः॥आदहव्यान्यादर्दिर्यज्ञस्यकेतुरर्हणा॥छ॥महिमहत्शब्दस्तुतयाप्र
मिद्धएवाग्निःतुविष्वणिःतुवीतिबहुनामउरुतुवीतितन्नामसुपाठात्।बहुध्वनिःप्रभूतध्वनियुक्तोवनीतःअप्नस्वतीकर्मवत्सुवायुसं
पर्कोत्पन्नध्वनिभिःध्वनिरुत्पद्यतेज्वलतीत्यर्थः।ध्वननेदृष्टांतः।मारुतंशर्धोनमरुतांसंबंधिबलमिवमरुतांसमूहोयथाध्वनयतितथे
त्यर्थः।उर्वरासुउरुवरणयुक्तासुविस्तृतासुवेदिभूमिषुकीदृशीयंदृष्टनिःयष्टव्याःअर्णादिकोनिकतुजागमश्च।किंचआर्जनासुअन्नो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भे·भा नकरोतिवर्त्तयतीत्यार्त्तनाः पृतनाः तासु रणासु अश्वयोयुध्यःसुचा॥ वृषा दिवा दाफदान वांनासांजयाय इष्टभिः एष्टव्यः येष्टव्यो वा
२४ किंचएनंस्तनयंनग्निः हव्या आन्यं पुरोडाशादीनि श्वानञ्जिभिः स्तयति बांदसो लुङ्। यद्वा आङ्पूर्वीद्दृदातेरेवेश्चमहनइतिवा
त्पयेनाभावं गानिच्छिनिमिवोलुक् बांदेसोदुःखः केवलादेव वा बंदस्यापि दृश्यतइत्यनजादेरथाऽऽगमः एत एव बानवाम्रः सए
वशिष्यते। आदर्दिःसर्वत्र हविप्रदानशीलः। तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा अर्हणा पूजनीयः सुपांसुलुगिति
सोकारः प्रत्यया करदानत्र बांदसः किंच हर्षतः हविर्लक्षणाद्रव्यंत हर्षयुक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेन यजमानान् हर्षयतः
हर्षीवतः आधृष्टीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्यां अनुयंत अग्ने एवं ते वा किमर्थं शुभे शोभाय शोभन
नाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गंतव्यं ऐहिकामुष्मिकस्य फलस्याग्ने तेमार्गं सर्वे अनुगच्छंति। अग्निमेव प्रीणयित्वा मा
धयंतिमार्गश्चायणे दृष्टांतः यथा लोकेनरो मनुष्याः शुभशोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गंतव्यं निर्भयं गोष्ठमार्गं भि
व॥छ॥ अथ सप्तमीमृचमाह॥छ॥ द्वितीयर्दीर्कस्नात्मो अभिघवानमस्यंतउपवोचंत भृगवो मथ्नंतो दाशा भृगवः अ राम
ग्निः शोवसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां॥ प्रियां अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आवनिषीष्ट मेधिरः॥छ॥ यन्तुर्यं द्विता द्विवमा २४
पन्नं द्विप्रकारं। श्रोतस्मार्त्तात्मदेन द्विचपापनं। यद्वा उपलक्षणमेतत्। आहवनीयादिरूपेण नानाविधं यद्वा द्विता द्विवि

धया। ऐहिकामुष्मिकफलाय ऽभयाय विनक्षो राजादेशः ईड्यं अग्निं स्त्रीप्राप्तसः कीर्त्तनं कुर्वंत स्तोतारः प्रचायचिवां दसंमत्वा अभिधूवः
अभितेघोतमानाः नमस्यंतः नमस्कारोपलक्षितामुपक्षानं कुर्वंतो भृगवः भृगुगोत्रेत्पन्ना महर्षयः उपवोचंवडपेत्य ब्रुवंति किंकुर्वंकु
दाशाद्देनेनमित्तभूतेन हविर्हानार्थं मथ्नंतः अरणीमग्निमथनं कुर्वंतः तथा भगवः भृश्यारोहविषां पापानां वा किंचाग्निः शुचिव्रतमःध
र्णिः धारणाकुशलो यमग्निः एषां दीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणानां। ईशोईष्टे समर्थो भवति लोपप्न आत्मनेपदेष्विति तलोपः। यद्वा
एषांदृश्यमानानां मणिसुवर्णादीनां वसूनां ईशोप्रदातुमितिशेषः। किंचायमग्निः मेधिरे मेधेयज्ञः तद्वान् स्वयंदृष्टेनप्रधानभूतं स
नप्रियान् स्वपीतिहेतून् आज्यादीन् अपिधीन् पर्याप्नियपर्यतं दत्तान् निषीष्ट संनक्तवीन् संभजतां वा। तथा मेधिरः मेधावान् अमौ आ
वनिषीष्ट। अन्यदेवताकेषु अपियज्ञेषु स्वयमान्यभागभयाजादिरूपं हविः संभजते॥छ॥ अथाष्टमी॥ विश्वासां त्वा विशां पतिं हवाम
हे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे। अतिथिं मानुषाणां पितुर्नयस्यसया॥छ॥ विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमाना
नानांपतिं अभिमतफलदानेन पालकं हवामहे आह्वयामः न केवलं यजमाना वां किं तु सर्वासां प्रजानां समानं एकरूपं दहन पवना
द्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात्। तथा दंपतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं मदृशत्यृहना मदमेवृतिरितिः तत्त्वासमुपादानः। अको
रलोपश्छांदसः किमर्थं भुजे भोगाय हवामहे आह्वयामः। पुनः स एव विशेष्यते। सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानां अविसंवादिफला

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कल्याण सं॰ ३२१६

गिवहिसोयस्तंतादृशंहवामहइतिशेषः॥ हविर्हाधमइत्यसुन्निरित्युक्तः पुनः कीदृशं मानुषाणां अतिथिं अतिथिं अति
थिवत्पूज्यंदृशीरितिथिमापस्यांगतारंवा॥ किंचास्माभिः आसन्यासमीपे आसेत्यंतिकनाम सुवरमितितन्नामसुपाठात् न
समीपेअमीविश्वेअमृतासःहविर्भिःकृत्वेनप्रमिद्धाःसर्वेदेवाअपिनागढंति उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः किमर्थं वयः
हविर्लक्षणान्नमुद्दिश्यअग्निमुखादेवतासेभ्योदीयमानत्वात् तत्रदृष्टांतः पितुर्नपितुरंतिकेपुत्राद्यो यथानाद्यर्थंसेवंतेतद्वत्
किंचयज्ञेनारुत्विजोपिरेवेभुइनरेक्षिप्यमानेषुमध्येहवींषि आदद्त्यग्नयेचेतेरोणादिकोडिःपिचिवाशुण अथनवमी॥ त्वंह्य
ग्नेसहसासहन्तमः शुष्मिन्तमोजायसेदेवतातयेरयिर्नदेवतातये। शुष्मिन्तमोहितमदोद्युम्निन्तमउतक्रतुः अधस्मतेपरि
चरंत्यजरश्रुष्टीवानोनाजरा। हेअग्नेत्वंसहसाबलेनसहन्तमः अतिशयेनशत्रूणामभिभवितातथाशुष्मिन्तमः अतिशयेनते
जस्वीजायते। संहरोणादिकः कनिन्नाह्व सेतितुद्। किमर्थंदेवतातये देवानांविस्तारस्तु क्रायथाग्न्यायतदर्थं यज्ञानामेतत्तूय
हायुणयुक्तविशिष्टाः सनायसेअरण्योःउत्पद्यसे यज्ञार्थं तत्रदृष्टांतः रयिर्नदेवतातये धनंयथायज्ञार्थमुत्पद्यते तथा चोक्तंय
ज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति किंचतेतवमदः आप्यत्वीकारजनितोहर्षः शुष्मितमः। अतिशयेनबलवान्हिशब्दः प्रसिद्धौ आप्नायेमं
होभवतीतिप्रसिद्धं अपिचतेक्रतुः कर्मविशेषोपिद्युम्निन्तमः यशोयुक्त अन्नयुक्तोवाद्युम्नंद्योततेर्यशोवा अन्नंवेतियास्कः

॥ अथअतःकारणात् अजरहेजराहिताग्नेतेत्वांपरिचरंतियजमानाः तत्रदृष्टांतः श्रुष्टीवानोनइताइवतेयथावार्त्ताविशेषप्रद
नेनराज्ञोन्नमेवंतेनहतत्वंदमीवनिपावितिवनिपूर्वदेसंप्रत्ययाघरान्नचं॥ अजरभक्तानामजरपितुः अन्नभोवितएषयोत्यवाप्युवाय
हाश्चंनरश्राप्नोतःजराहतुनिः अर्मेनकस्मोपिप्नोभूतामवतिकिंतुसर्वेत्वमंभूयनेतादृशं त्वांपरिचरंतीत्यर्थः॥ ॥ अथदशमी॥ ॥
॥ प्रवोमहेसहसासहस्वतउषर्बुधेपशुषेनाग्नयेस्तोमोबभूत्वग्नये। यतीयंदीहविष्मान्विश्वासुक्षासुजोगुवेअग्रेरेभोनजरतऋषूणां
जूर्णिर्होतऋषूणां॥ हेऋत्विजःयःस्तोमःवोयुष्माकंसंबंधिस्तोमोनं अग्नयेवभूतुप्रीणयितुमर्थंभवतु बांदसःशपश्लुः अस्यचा
ग्नेःसहसासूनुवोग्निरुडीतिगुणाभावाः कीदृशायअग्नयेमहेमहतेपूज्यायसहसायरानभिमवसामर्थ्येननहस्तेउषर्बुधेउषःकालेप्रबुध्यमा
नाय॥ अहरादीनांपत्यादिः प्रवसंख्यानमितिरूवंपेपशुषेपशुफलप्रदायनशाशेत्रापिशाष्टार्थःयद्वापशुप्रदानेप्रभावयथासु
तिःक्रियतेतद्वत्॥ किमर्थमितिनदुच्यते। ईस्नमग्निंयत्निलक्षीकृत्यहविष्मान्घृतादिप्रभूतहविर्युक्तोयजमानःविश्वासुक्षासु
सर्वासुनिवासभूतासुवसिभूमिषुजोगुवेअत्यर्थंगवतिस्तुवतेर्यङ्लुगंतबोदसोलिव्यत्ययेनात्मनेपदं। अग्नेचइतिपर्युदासभावश्ले
निभूतामस्ताम तितन्नामसुपाठात् ऋषूणांश्रांगरूपाणांदेवानांमध्येअष्टमग्निंजूर्णिःस्तुतिकुशलोहोता अग्नयेइतचरेवेभ्यः पूर्वजरतेप्रमि
नतत्रदृष्टांतःऋषूणांमहतांधनवतांअग्नेरेभोनवदीम्रऋषभोतोउणादिकलघिवधेऐतिकुपत्ययःनामन्यतरस्यामितिनामउदात्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे॰भा॰ वांयद्यारूष्पाणामित्येतदेवविशेषणांरूष्पाणांज्ञानमवतांमध्येश्रेष्ठोयंहोत्यर्थः॥ अथैकादशी॥ मनोनेदिष्टंददृशानाआभरामदेवे
भिःसचनाःसुचेतुनामवतांमध्येश्रेष्ठोयंहोत्यर्थः अथैकादशी मनोनेदिष्टंददृशानआभरामेदेवेभिःसचनाःसुचेतुनामवतां
२६ मध्येश्रेष्ठोयंहोत्यर्थः अथैकादशी॥ मनोनेदिष्टंददृशानआभरामेदेवेभिःसचनाःसुचेतुनामहोगयःसुचेतुना। महिशवि
ष्टनऋधिसंवसेभुजेअस्मे। महिम्नोरभ्योमघवसुवीर्यमथीरूयोनशवमा॥ देअग्नेमचंनादिष्टंअत्यंतसमीपेददृशामःवे
घांददृशानोदीसवेनदशमानःदेवेभिःसचनाःइतरैर्देवैःसमानान्नःआभिमुख्येनेवहतरेषा। हविःस्वीकारातसमानान्नवे
मुचेतुनशोभनेनचेतनावाधुनमादेनविशेष्यते। सुचेतुनाशो। भनेनवेतोवतामयाउणादिकउःबहुव्रीहौनञःसुम्पा। मित्य
नरपदाघदानवं। युक्तेनत्वदीयन्तेमथतुपहःपुत्रेनेत्यर्थः। आदशाखंमहःपूजनीया। निस्राभरमस्माकमाहरहेअग्नेथवि
ष्टनुअस्मभ्यमहिमहान्अन्नंमहतींकीर्तिंश्चीरगधीकुरुसंपादयशविष्टेतिसंबोधितंवातवातदेवपार्थ्यैरहंलिंगम्पतेकि
मर्थ्यंचसेमम्पन्दर्शनीयचायअस्मै। अस्याःपृथिव्याःसंबंधिनेभुजेभोगायपहासंचस्वेभुजइतिसम्प्रदानाधिकरणपंसमप्यस्थ्यै राम
नीयायभोगायेभ्यःनृकेकल्पंयजमानेभ्योअस्मभ्यमेवअपितुस्तोतृभ्यःस्तोचकर्तृभ्योपिदेहिमघवन्ननःसुचीयंशोभनःपुत्रअस्त्याघपेतं २६
धनंशोभनसामर्थ्यावात्तधिकुरु। किंचशवसाबलेनयुक्तःसन्नसमर्थःअस्माहितोधिनोमाशय। सुडिहन्यतसोतितिरधिपतिषधःका

रपत्नेणादिवई। काराःआधरात्तवंरमृत्यदामर्थ्यामर्थनचायुज्जअस्मत्स्यैशवसाबलेनयुक्तोभवेतिशेषः। तत्रदृष्टांतःयुयोनराव
सायथाकश्चित्कूरःस्ववसाबलेनमर्थ्यामेवनितंदृन्त॥ छ॥ द्वितीयस्यप्रथमेत्रयोदशोवर्गः॥ छ॥ अयंजायतेत्यष्टर्चंद्वितीयंसूक्तं
अयंजायताष्टाविति। अत्रानुक्रमणिका। परुच्छेपऋषिःसर्वाअत्यष्टिमित्यतच्चादस्यष्टिबंदः आग्नेयंविनियुशइस्योक्तवादिद
मारिमायाग्नेयां। पृष्ठ्यस्यप्रथमेहनिएतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेनविनियुक्तंसूत्रितंच। षष्ठस्येतिखंडे अयंजायतमनुषोधरीम
णीत्यानाम्रिति॥ छ॥ तत्रप्रथमा अयंजायतमनुषोधरीमणिहोतायजिष्ठउशिजामनुव्रतमग्निःस्वमनुव्रतं। विश्वश्रुष्टिः
सखीयतेरयिरिवश्रवस्यते। अदब्धोहोतानिषददिलस्पदेपरिवीतइलस्पदे॥ छ॥ अयमग्निर्मनुषोमनुष्यस्यअधर्यीमकाशा
न्नजायतअरणिमंथनेनोत्पन्नःकीदृशोयंहोतादेवानामाह्वातायजिष्ठः अतिशयेनयष्टतमः किमर्थमुत्पन्नइति। उशिजांक
कलस्पकामितयजमानानांव्रतांसामयागादिरूपंकर्मअनुलक्ष्यीकृत्यनेकेवलंपरार्थमेवअपितुअयमग्निःस्वंव्रतम
नुस्वकीयंहविःस्वीकरोतुरूपंकर्माजुलक्षपुनःसएवविशिष्यतेविश्वश्रुष्टिःविश्वविषयकमेवानुवकास्मैसखीयतेसखिवमा
मनःस्वतेनयाश्रवस्यतेअतिशमिहान्। यात्मनइच्छतोयजमानायारयिरिवधनस्थानीयोभवतिधनंयथाअन्नंसखंअन्नस
त्वअन्नममहिंचसाधयतितथायमग्निरपितस्मैहृद्यंसाधयतीत्यर्थः। किंचायमग्निःइलस्पदेइडायाभूम्याःपदेस्थानेलोपश्चार

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा सः सारमूते छान्नेवेदरूपो वदमाङ्गु।पामंत्रंसथिव्याइतिक्कतेःएवावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति वापुनस्तेनेव शिष्यते:इडस्वदेइद
२७ देवतायामनोःसुव्यागोरूपायाःइडोपकाद्मंत्रप्रतिपादितायाःपादपास्यामसपदेशेइडावै मोनवीयसारूकाशिन्यामीदिडायाःपदे
घ्नवतिस्वाहेतिवश्रुतेःनिषदनिषीदतिकीहशोयमग्निःअद्वयःकेनाप्पहिमतिःपरिवीनरूच्छिग्निपरिधिभिर्वापरितोवष्टितः
एवंभूतःसन्नमिषदन्॥७॥अथद्वितीया॥तंयज्ञसाधमपितात्यामस्रतस्ययथानमसाहविष्मतात्ताहविष्मता।सनरूज्ञोमु
पाभ्रत्यारूपानत्रूर्यतिायमातरिश्वामनवेप्रबावतोदेवंभाःपरावतःयज्ञसाधंयज्ञस्यसाधकंसाभ्रमेतेःकिंपिरूडुनरंपदमरूतिस्व
घ्नःतमग्निवेधाच्छापितंआपिवासयामासेअपिःसंभवनार्थःआपरितोषंभवामहे।वातगतिसुखमेचनयोःचौरादिकःइदंतोम
ितिःकेनोपायेनेतिइच्यतेरूतस्ययथायागस्यमार्गेणयागानुष्ठानेनयज्ञेनदेवेभ्यइतिश्रुतेःयज्ञेमदेवस्यमहतीप्रीतिर्भवतीय
ड्राकूतस्ययज्ञस्ययथामार्गप्रीर्थामिक्यपूर्वेणोक्तरमपरेणप्रणीताइत्यादिसूत्रोक्तःतेनमार्गेणागत्वापुनरस्तेनहविष्मताआज्या
दिमदेयइत्यतान्मसानमक्षारोपलक्षणेनमीचेणोपच्छान्नेनवातङ्गनयेनेत्यर्थःकुतेतितइच्यतेहविष्मतारूचिष्मतिआन्यपुरो रम
डाशादिबहुभिर्युक्ते देवतावादेवानां विप्रास्युक्तोकिंच सोग्निःनोस्मसंबंधिनांहविर्लक्षणानांउपाभ्रतिउपाहरणेतप्त्रीकारविष २७
योऽपाडुपमस्त्राहारातक्तिनहंयहोभइतिभवंसुपांसुलुगितिसप्तम्यानुकतादौचेत्यनंतरस्यगतेःप्ररूतिस्वरत्वंश्रयारूपाअनया।

सामर्थ्यलक्षणायाकल्पनयाहविःप्रीकरणारूपयानत्रूर्यतीतियज्ञसमाप्तिपर्यंतंननश्यतिअजरोवर्त्ततइत्यर्थःसइत्फलंतंक
इत्याहयमग्निंदेवंघोतनशीलंमातरिश्वाअंतरिक्षेसंचारीवायुःपूर्वमनवेरथायिपरावतःअतिदूरंगतवतःआदित्यात्माःअ
भासीत्।कोचित्येनभूमोच्छापितवादित्यर्थःतहतूपरावतःदूरात्देवंअग्निंअस्मत्देवयजनंप्रतिच्छापयच्चित्यर्थः॥अथतृती
यम॥ ॥एवेनमघःपर्यैतिपार्थिवंमुहुर्गीरेतोवृषभःकनिक्रदद्दधद्रेतःकनिक्रदत्।शनंचक्षाणोअक्षभिर्देवावानमुतुर्वणि
सदोदक्षानडपरेषुसानुष्वग्निःपरेषुसानुषु अयमग्निःएवेनगमनसाधनेनगमनेनकमघःअस्मदाह्वानंतरंपार्थिवंपृथिवी
संबंधिच्छानंवेदिलक्षणमेवपरिपरितःयद्वाआभिमुख्यार्थोवापर्येवोपर्येतिगच्छतिकीदृशोग्निःमुहुर्गीःसर्षदागीयमा
नःरेतःशब्देनतत्कार्यंहवीरूपमन्नमुच्यतेनदाइमवर्षीयोवृषभःकामानांवर्षिताकनिक्रदत्शब्दयन्पर्येतिपुनः
सएवविशिष्यते॥हतोदधत्आज्यानिस्त्रीकारेणअत्यधिकंसामर्थ्यंदक्षानःकनिकदत्शब्दयन्पर्येतीतिशेषःपुनःसएव
शिष्यते।अयमग्निर्देववनेषुसंभजनेषुलोकेषुनिमित्तभूतेषुअक्षभिःअक्षच्छानीयाभिर्ज्वालाभिःशतंचक्षाणःसर्वतःप्र
काशमानःयद्वाज्वालोत्कर्षयायजमानेनकृतंशततुणितसंख्यापयन्तथातुर्वणिःशीघ्रगंताशत्रूणांहिंसकोवातुर्वणि
मूर्ख्वनीरितियास्कः।किंचसानुषुसमुच्छ्रितेषुसानुसमुच्छ्रितंभवंतीतियास्कः॥तषुउंोषुउपारेषुपरमांतएषयइतिउपरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा धिष्ण्यायजमानगृहावा।तेषुसदोहविर्धानःछान्नंसाधयमाणोग्निःसदःपर्येतिपूर्वत्राचयः।किमर्थंपरेषुकृष्टेषुमानुषु
२८ समुष्ठितेषुकर्मसुहविःषुवानिवृत्तेषु अथचतुर्थी॥समुत्कर्तुःपुरोहितोदमेदमेग्निर्यज्ञस्याध्वरस्यचेततिक्रत्वायज्ञस्य
चेततिक्रत्वावेधाइषूयतेविश्वाजातानिपस्पशे।यतोघृतश्रीरतिथिरजायतवह्निर्वेधाअजायत॥ साग्निःसुकर्तुःशोभन
कर्मापुरोहितः।पुरोधमर्यमाणः।यद्वापुरोहितवद्यागनिर्वाहकःसन्दमेदमेतत्रयजमानगृहेसर्वेषुदेवयजनेषुवाअध्वरस्य
नाशरहितस्यफलप्रदस्ययज्ञस्यमदर्थीवततिजानातिप्रबुध्यतइत्यर्थः।किंचायंयजमानोपिक्रत्वाशोभनेनकर्मणायज्ञ
स्यचेततिकर्तव्यतामवजानाति।किंचायमग्निरपिक्रत्वाप्रकृष्टेनकर्मणावेधाःविविधफलानांकर्तासन्इषूयतेइष्यतइती
षुरत्नमागमनंवातदिच्छतेयजमानार्थंविश्वाजातानिसर्वाणिसंपादितानिहविरादीनिपस्पशेऽत्यर्थंस्पृशतिस्वीकरो
तियतोघृतश्रीःघृतंसेवमानःअतिथिवत्पूज्यःअजायतइत्यन्वयः।यतःकारणात्घृतमत्यर्थंसेवमानःसवृद्धोभवत्अ
तःपस्यगइत्यर्थः।एवमग्नौप्रवृद्धेसतियजमानोपिवह्निर्हविषांवोढावेधाःविविधस्यफलस्यकर्ताइत्यादयिताअनाय राम
तमर्थीभवत्॥४॥अथपंचमी॥क्रत्वायदस्यतविषीषुपृंचतेअग्नेरवेणमरुतांनभोज्येषिरायनभोज्यासहिष्मादान २८
मिन्वतिवसूनांचमज्मना।सनस्त्रासतेदुरितादभिह्रुतःशंसादघादभिह्रुतः॥५॥यद्यस्मात्कारणात्सर्वेयजमानाः

क्रत्वाप्रकृष्टेनकर्मणोहविःप्रदानादिरूपेण।अस्याग्नेस्तविषीषुपृंचतेमितितन्नामसुहालालासुअवेनदक्षिणिमित्तेनभोज्याभ
क्ष्याणिपुरोडाशादीनिदंचतेमिश्रयंति।तविषीतिबलनाम।तविषीषुपृंचतेमितितन्नामसुपावात्।तत्रदृष्टान्तः।मरुतांनभोज्या
वायुर्यसंबंधीनिन्नान्यायन्नानीववायुषुमेघानभिधर्षितिंजन्नयसुमसुसस्यादिहाराणीहयादिभोज्यानियथादंचतेतथे
त्यर्थःदानेदृष्टांतःइषिरायनभोज्याएषणायुक्ताययाचमानायापिनेतस्यएषणायता।भोज्याभोग्यानिभक्ष्याहीनियथा
दीयंतेतद्वत्इषिराशब्देयाकिनैवंनिरुक्तएषेणेनवेषणेनवेति।अतःकारणात्सखलुयजमानःदानमित्यनिति
विःप्रदानंतस्मैव्याप्नोतियद्वास्वयमभिमतंदानमिन्वति।इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा।इन्वतिनिरुक्तंतत्कर्मसुपाठात्केनसाम
र्थ्येनेतिवसूनांचमज्मनानिवासयोग्यानांधनानांअग्निनालब्धानांबलेनैवायद्वासोग्निःचसूनांहविनिवासयोग्यानांहव्या
नांरूपाणांमज्मना।नां।मज्मनाबलेनदानमिन्वतीतिविशेषः।किंचसोग्निःअभिह्रुतःअभिमुखत्वेनपापैःक्रियमाणात्
नोऽस्मान्दुरितात्पापात्त्रासतेत्रायतेतथाशंसात्अभिप्रभूतत्वेनशंसनीयात्तथाहिंसकात्अभिह्रुतःअभितोह्रियमा
णात्अघात्दुःखात्तत्कारणात्पापात्त्रासतेत्रायते॥ ॥द्वितीयस्यप्रथमेचतुर्दशोवर्गः॥ ॥अथषष्ठी॥विश्वोवि

वे॰भा॰ हाया अरतिर्वसुर्दधेह स्वेदस्मिणोतरणिर्नाशिश्रथ छुवस्याना शिश्रथत्। विश्वस्मा उद्दिवुध्यते देव आहव्यमो हिषे। वि
२९ श्वस्मा सुकृते वा रमूणू स्यम्निर्द्वारा व्यावति॥ अयमग्निर्दस्मिणो अभिमतं प्रदत्तमुमुक्षा हसु त्रै ह स्वे वामेतरे यजना यदा तस्यैधनं
स्वेधारयति की हशो यं विश्व सर्वेगंतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहायाः महान् विहाया इति महन्नाम विहायाः यद्व उतितन्नाम
रूपेधारयति की हशो यं विश्व सर्वेगंतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहायाः महान् विहाया इति महन्नाम विहायाः यद्व उतितन्नाम
सुपावान्। अरतिः ईश्वरः अरमाणो वा अप्रीतिः अन्नयाहि वसतिर्भ्यंश्वरिस्यति सत्ययं चिद्ध द्रावादंतो दान्नदाधय चाचशि
अयत् ध्वतं ह स्वंयजमानार्थं अथयदिद्दानि। अथयते त्रु डि चिडि रूपं। नव दृष्टांतः। तरणिर्न तरणिरिवतारकः सूर्य इव सय
थास्वोपामकाय अभिमतं हस्ते व्रा श्निरति स्नद्धत। यद्वा तरणिः सूर्यस्तारकः नाशिश्रथनहविः स्त्रीकास्तुविपदेशमा चेति
भावः। इदानीमस्य सकृतस्य अग्नेदेवत्रापि तेषु मध्ये अतिशयेन च विश्वस्मै सर्वस्मै इत्युध्यते। हविरात्मन इवते इद्वा हयेऽ ध्रुध
विवह्नाभिः हव्यं ततदेवतामुद्दिश्य प्रकृतं पुरोडाशादिकं हिषे सर्वतो वहसि वहेर्लेटि यजादि चाकुंग सारणं। किं चायमग्निर्वि राम
श्वस्मै सुकृते शोभन यज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं संवैर्वरणीयं कृहादिभिवा करं वा अन्नादिकं रूप एव निगवति करोती त्यर्थः। २९
किंचायमग्निः द्वारास्वर्गाधिभिमत द्वाराणि व्यघो निविरणोति प्रतिबंधक यापनयन द्वारा अभिमतानि साधयती त्यर्थो

किंचायमग्निः द्वारास्वर्गाधिभिमत द्वाराणि व्यघो निविरणो निग नि बंधक यापनयन द्वारा अभिमतानि साधयती॰
त्यर्थः कृग्घतिर्गतिकर्मा यद्वा रिविर्गत्यर्थः इदिवा तुमर्थाद संरेकस्य संप्रसारणं॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ समानुषेद्वजने शतमो हिनो इ श्रिय
द्वेषु जेन्यो न विश्पतिः श्रियो यज्ञेषु विक्ष्यति। सहव्या मानुषाणां मिला कृतानि पत्यते स नञ्चासनेवरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः। सो म्नि
र्मानुषे मनुषे मनुषस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्त भूते तेम तियज्ञेषु नियं विश्पतिः कृवि क्रूपाणां प्रजानां अति
शयेन बालकः व्यत्या वैश्वर्यं इति पूर्वपद प्रकृतिस्वरो॰ प्रपरा दिस्थिरदर्मि बहुलमित्फन्न रपदा प्रतिशयेन बालकः व्यत्या वैश्वर्यं इति पूर्व
पद प्रकृतिस्वरो॰ दृढकृत्वं। अतएव प्रियस्य भवतित त्रदृष्टांतः जनो न विश्पति जयशीलो राजव स यथा परमेना घुपद्रव परिहरेण सम्प
कपरिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति किं चायमग्निः मानुषाणां मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवींषि इला कृतानि इला यां वे
घं कृतादि संपादितानि उद्दिश्य पत्यते षतति गच्छति किंच सोग्निर्नोस्मान्यजमानान् वरुणस्य वा रस्य धूर्तेर्हिंसकस्य भयावशमने
शयते यद्वा धूर्तेरिति पंचमी वरुणस्य पापदेवास्य धूर्तेर्हिंसकात् किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसात त्रामते पालयते अयश्शरमग्नि
हिंनस्रीति म्रिमिहं। यद्वा एकमेव वाक्यं धूर्तेर्हिंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य वरुणस्याख्यायाः पापदेवतायाः धूर्तेर्हिंसानो स्मान् सो
म्रिडायात त्रायते॥ ॥ अथाष्टमी॥ अग्निंहोतारमीलते न सुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे। विश्वायुं विश्ववेदसंहो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा तारंयजतंकविं॥देवासोरथेमवसेवसूयवोगीर्भीरण्वंवसूयवः॥अमुमग्निंहोतारमाह्वातारंहोमनिष्पादकंवाईळतेऋत्विजः
३० स्तुवंतितथावसुधितिंधनस्यधारयितारंवाअतएवप्रियंसर्वेषांप्रियतमंचेष्टितंअतिशयेनयजमानानांचेतयितारंयद्वाश्रेष्ठ
चेतनवंतंचेतश्शश्वत्तनूतुबंदमीतीष्टनतुरिष्टमेअस्विनि।हलोपःअरतिमीश्वरंतादृशंदेवंनियेरिरेनितरांप्राप्ताः।अग्निरेव
विशेष्यतेहव्यवाहंन्येरिरेनिःशेषेणप्राप्तिःइतरदेवेभ्योहव्यंवोढुंयथाप्रभवतितथानितरांप्राप्ताःइरभरणोइरयातोइत्यन्यत्सम
स्यालिटिरूपं॥किंचदेवासोदेवनशीलाःऋत्विजःएवंअग्निगृह्याशष्टयंतंअवसेरक्षणायवसूयवःवसुकामाःसंतस्तु
नंकीदृशांगीर्भिःस्तुतिभिःरण्वंरमणीयंतंरमणीयादवसूयवस्त्वसूहवीरूपत्वंअगयेगदीतुमात्मनइच्छंतेन्येरिरेप्रोत्यथाधनं
प्रयच्छतितथाहविराधद्दिनाप्राप्ताइत्यर्थः॥ ॥द्वितीयस्यप्रथमेपंचदशोवर्गः॥ ॥यंत्वंरथमित्येकादशर्चंतृतीयंसूक्तंपारु
छेपंसर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिःस्कंअनुक्रांतंएवंप्रभावोअनमयइत्यादिकेद्वेअतिशकर्यौषड्सरोपेतत्वात्पाद्दिनइत्यं
ताष्टीचतुःषष्ट्यक्षरोपेतत्वात्अग्नहोचेयमितिषष्टीइंद्रदेवत्यातथाचानुक्रमणिका।यत्वमेकादशपार्छेपंदवीप्रभावोतिशक राम
र्यौवर्षधोतिद्शराचस्यपष्ठेहनिमरुत्वतीयशस्त्रेएतत्सूक्तंषष्ठस्येतिखंडेसूत्रितं।यंत्वंरथमिंद्रमेधसातयेइति॥७॥ ॥तत्रप्रथमा ३०
मृचमाह॥यंत्वंरथमिंद्रमेधसातयेपाकासंतमिषिरप्रणयसिअनवद्यनयसि।सद्यश्चित्तमभिष्टयेकरोवशश्चवाजिनं॥सा

स्माकमनवद्यतूतुजानवेधसामिमांवाचंनवेधसां॥ ॥हेइंद्रऋषिरयज्ञगमनशीलत्वंमेधसातयेयज्ञस्यप्रदानायालाभायवा
यंयजमानंप्रतिरछंगणंयसिप्रापयसिहिकर्मकोयंकादृशंयजमानमपाकाअपक्वंअनल्पप्रज्ञयाधिकारंकंपाकःपक्तव्यो
भवतीतियास्कः।अतएवसंतंपंडितंसंतंकिंचहेअनवद्यअनवितयंयजमानंधनंविद्यादिनाप्रणयसिप्रकृष्टंनयसितंयज्ञ
मानंसपश्चित्तनदानीमेवतत्तुयहकालएवअभिष्टयेआभिमुख्येनयागायअभिमतप्राप्तयेअभिमुख्येनयागायअभिमतप्राप्त
येवाअभिपूर्वादिषेःक्तिनशकंध्वादित्वात्पररूपत्वंगमिस्त्वंवरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं।करःसमर्थकरोषिलेटिव्यत्ययेनश
पएवंकृत्वाचंवाजिनंहविर्लक्षणामन्नंहंतेवावशःकामयसेतत्वष्टर्लेघडागमःतिङःपरत्वादनिघातःयजमानेनआहू
तःसन्नुशीघ्रंनेवाचमत्सहविःस्वीकृत्ययागंमधुनिर्वर्त्यतंवाभिमतमवफलेनसंयोजयपुनरहविःस्वीकरोतीत्यर्थः।हेइंद्रअनव
घअनिंदितमर्वैःयज्यमानस्तूतुजानअस्मत्सुगृहीतत्वामाग्तुजेःग्रहणार्थेलिटःकानचतुजादीनांदीर्घोभ्यासस्येत्यभ्यासस्यदी
र्घत्वंसोचिलोपेचेतिसंहितायांसोलोपिःवेधसांविविधफलकर्तॄणांमध्येश्रेष्ठतयावेधसांमेधाविनांअस्माकंसंबंधिहविःस्वीकुर्वि
त्यर्थःतत्त्रदृष्टांतःइमांवाचंअस्मदीयांस्तुतिरूपंवाचमिवशृणुयियास्त्वीकरोषितथाहविरपीत्यर्थः॥ ॥द्वितीयामृचमाह॥सश्रु
धियस्माषतनास्तुकाश्चिदृत्त्वापदमिद्रभरहूतयेद्यभिरासिमिमकर्त्येदभि।यःश्रृंःस्वःसनितयोविप्रैर्वाजंतरुता॥नमीशानामद्द

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा धंतवाजिनंष्टसमन्यंनवाजिनं॥१०॥हेइंद्रमचस्माणगुणविशिष्टसुंधिअस्मदाह्वानांस्तोत्रंवाश्रणुहेद्विंभावयन्स्वयःस्वस्तुत्वंममि
३१ मंतुबोधेसद्भिःपश्चाद्देवत्वमापन्नैपन्नैःमरुद्भिःपश्चाद्देवत्वमापन्नैःमरुद्भिःपुनःस्त्वएवशिष्यते।त्वमिःसंग्रामनयनशीलैःइंद्रस्य
मरुतांसाहाय्यंइंद्रोमरुद्भिर्मरुतोहेनंनाजहुरित्यादिषुश्रूयतेःमहिद्भिःसनुचत्सुसर्वासुपोदेष्वपिसंग्रामेषुमरहत्नयोभर
णविशिष्टाह्वानयुक्तायप्रकृत्तंयेप्रकृष्टहिंसायमहामरुहूतयेस्त्रोभवमहरेत्येवमादिभस्युक्ताह्वानायप्रवृत्तंयेचश्रूराणां
प्रकृष्टहिंसाय।अमिसमर्थोसिकिंचयत्त्वंस्त्रैःशौर्यैःपोतेर्मरुद्भिरन्यैर्देवैर्वासहितःसनत्वंःस्वयमेवसनितासंग्रामममयस्य
अन्यस्यवामनीषितस्यसनितासंभक्तासिसत्यपितेषांसाहित्येअन्यनैरपेक्ष्येणैवनतरुमीत्यर्थःतरनेक्षुनियमितत्वक्तमिते
त्यारोनिपात्यतेयश्चत्वंविश्वैर्मेघाविभिर्नेत्रिभिःस्तुतःसन्नृवाजनतरुतानेभ्योत्रस्यदाताभिविश्वेर्मरुद्भिःसहितइतिसंबंधःतंता
दृशंवाजिनंगमनवंतंष्टस्तहविर्लक्षणंत्वन्नंवंनंइंदंईशानाःसमस्यगम्यथीयितुंसमर्थाःऋत्विजःइरधंतसंराधंतिसेवंतेनत्वदृष्टो
नंवाजिनंवेजनवंतंप्रस्तुधासेधनवंतंअत्यंतअश्वमिवतंयथासमर्थाःस्वादुधामप्रदानादिभ्योगोपोषयंतितद्वत्अत्पइत्यश्व राम
नामअत्योहयइतितन्नामसुअत्योहयइतितन्नामसुपठितत्वात्।अथतृतीया॥ ॥दस्मोहिष्माद्वषणंपिन्वसित्वचंकंविद्याविरवरुं ३१
पूरमर्त्यपरिष्टणाक्षिमर्त्या।इदोतद्धुम्भंतरिवेतदुदायस्वयचासेभिद्भायवोचंवरुणायसप्रथःसुमृलीकायसप्रथः॥हेइंद्रत्वंदस्मो

हिशत्रूणामुपक्षपणाकर्त्ताखलुअतएवकारणात्द्वषणांस्ततोवर्षणशीलंत्वचंसंवरणावंतंउष्ठंबंधनवतउदवेष्टनवंतंकंविक्र
लधारणेघेवंपिन्वसिनिर्भिघमेवअसिकिंचमर्त्यामर्त्योविता।अररुंअरणशीलंगमनस्वभावकंविन्मेघंहेशूरकश्चिद्बलवंतंगबे
नंगावैरिणांनिगृह्यस्वाकरोतितहदित्यर्थःतथामर्त्यमरणशीयमाणस्वभावंनिरुद्धकंचिन्मेघंपरिष्टणासिसर्वतोवर्जयसिअदासी
न्यंकरोषीत्यर्थःहेइंद्रत्वंतादृशंकर्मवर्षणरूपंसप्रथःसर्वतःपृथुयथाभवतितथाउग्रंवोचंब्रवीमिइंद्रएवाशष्यानाचयशसेस्व
कीयरोरीषुक्तायतथादिवेऽत्तचराश्चयमूवानारदेघप्लोकादेवतायाअपितस्मादृशंकर्मवोचंब्रवीमिउतशब्दोपिशब्दार्थःव
र्षणकर्मणःप्रदेवतायाश्चतुकल्पात्तानस्यापिवचनंयुक्तं।तथारुद्रजगतांद्रुःस्वइावयित्रेरोदनशीलायचाग्नयेतहोचंरुद्रोविक्रोष
दग्निरितिक्तातेरुद्रोमारोदीन्नद्भइस्यरुद्रत्वमितिश्रुतेः।रोदनस्यभाववंसमिहंतस्यचारुतिहारावृष्ट्युत्कलत्वात्स्यापिकथनंयुक्तंवि
यशाइत्यरुद्रायेत्यनेनवासंबंधःसंभिहितत्वात्तयोपचावरिवकीयशोयुक्तायान्मयदत्यर्थःतथाभिशयअहरभिमानिदेवतायै
तहोचंवरुणायराअभिमानंदेवतायैतहोचंअहोरात्रेवैभिन्नावरुणौअहोरात्राखलुवैपर्जन्योवर्षतीतितथामेवंवाअहर्वाणीरात्रि
रित्यादिश्रुतिभ्यःमित्रायवरुणयोरहोरात्रयोभिमानिदेवत्वंअतएवश्रुतेःवृष्टिप्रदानृत्वात्तत्वाभ्यमपिगद्यमंयुक्तं।सुमृलीकायशोभ
नसुखयित्रेप्रजानांएतत्सर्वंचसंबध्यते।उक्तेभ्योदेवताभ्यःसप्रथःसर्वतःपृथुअविलिविप्तोलंययथाभवतितथातद्वर्षणकर्मब्रवीमि॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा छ॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ अस्माकं व इंद्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं॥ अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु
३२ चित्। नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं॥ छ॥ हे ऋत्विजः अस्माकमस्मदर्थं एष्टव्याय यागाय अभिमतैषणाय वा इंद्रमु
श्मसि अभिमतं कामहे वश कांतौ आदादिकः इदंतो मसि ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। यदा अस्माकं सखायमिति संबंधः कीदृशमि
न्द्रं सखायं सखिवद्धितकारिणं समानं वा विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं। प्रासहं क्षिप्रा नहि रतिस्यानीत्यादिनोपसर्गस्य दी
र्घः॥ युजं सर्वदा युक्तं सहायभूयमित्यर्थः। पुनः स एव विशिष्यते। वाजेषु हवीरूपान्नेषु तदर्थ्यसु समरेष्विति संग्रामनामसु प्रावात्। त्वंन्ना
मवांतसु चावांनहि स्तरते न हिनस्ति न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि स कश्चिदपि शत्रुर्न स्यान्नितमहत्त्वेन सर्वे भीताः विधेया भवंति श
त्रुभावं न कोथा चरति यं स्तृणोषि स कश्चिदपि शत्रुर्न स्यान्नितवमहत्त्वेन सर्वे भीताः विधेया भवंति शत्रुभावं न कोथा चरति अजात
शत्रुर्वा इत्यर्थः॥ अथ पंचमी॥ ॥ नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभिरुग्रोतिभिः। नेषि णो यथा पुराने
नाः शूर मन्यसे। विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ॥ छ॥ हे इंद्र कस्यचित् त्वं भक्तस्य यजमानस्य अतिमतिं अतिक्रांतमननं नि सम
रुहं नितरां सुष्टु नामये अस्मन्नमणतं कुरु। अनभीवितण्यर्थीयं हे उग्र उरूर्णव ऊतिभिः रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् तेजिष्ठाभि ३२
राणि निर्न अतिशायनतेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैः खितेजच्छब्दादातिशायनिक इष्ठन् विन्मतोर्लुक् टेरिति टिलोपः। अमनिरवादि

[stamp]

यथा नामितवान् यथा स्मद्दिशो पिनमपीत्यर्थः यद्वा उग्रत्वाचयः तेजिष्ठाभिररणिभिर्नीतनोमुक्तैर्गमनसाधनैर्युद्धादिमार्गै
यथा स्मान्योजितवान् मितथा उग्राभिः प्रकाशकाभिर्जितिभी रक्षणैर्योगफलभूतैर्नोस्मान् नेषि नय मिश्र अभिमतस्वर्गादि फलं
प्रापयमीत्यर्थः। नयतेर्लोट् मः शपो लुक् तनञ्च हे शंतः उरा पूर्वस्मिन् काले अस्मत्पित्रादीन्योद्योतितिमिनीनवानमितः अनेषीत्यर्थः हे शू
र विक्रांत त्वं अनेनाः अन्यमेसर्वेणापत्वेन अबुध्यस्वे स्वर्गीयमितितमाधकवादिति भावः। यद्वा अनेनाः त्वं अस्मानपा ननमो मन्य
से किंच हे इंद्र वह्निः यथा आदिप्रदानेन जगतो निर्वाहकः सन् पूरोर्मनुष्यस्य यजमानस्य पूरुरिति मनुष्यनाम पूरुवजगत इति तन्न
म सुपाठात्। तस्य विश्वानि सर्वाण्येनांसि अपपर्षि अपपुत्यपालयसि पृणाते लोटादमः शपो लुक् अतो अस्मत्कमपि आसा आस्ये ति
केदेवयजनदेशे अच्छ आभिमुख्येन नीयात् वह्निः हविर्वहन् अभिमतावोढा सन् अपगतपाप्मनः अभिमतमनुत्यपर्षि अभिमतं फलं पूरयसि॥ ॥
द्वितीयस्य प्रथमे षोडशो वर्गः॥ ॥ अथ षष्ठी॥ प्र तद्वोचेयं भव्यायेंदवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति। स्वयं सो अ
स्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत्॥ छ॥ भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभि
र्वर्द्धनशीलाय इंदवे अमृतेन सर्वस्य क्लेदयित्रे तदर्थं तद्रूपमणकर्म प्रतोचं वा भवीचेयं प्रकर्षेण वक्ष्ये अशक्तो भूयासं स्तुतेरतिम
हत्त्वादिति भावः। वचेर्लिङ्याशिष्यङ्। वचउं। कस्य नदिति। य इषवान् मन्म मननीयं स्तोचं कर्म वा उद्दिश्य रेजति गर्जति रेजनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा·
३४

र्गत्यर्थः। रजति दिव्यतीति तन्नाम सुपाठात्। आमामिहस्तांतः हन्योन हेतेव्य आह्वानयो वा हव्य इंद्रवस्पाथेसोमं आगवेत्याहिन्मा
इंद्र एवाहूयते म इंद्रवस एव शिष्योत रद्वो हायनश्वियात्वकानोरक्सो हंता मन्मतेषो मेव कर्म हेननादिरूपं रंजति गावति बालय
तिनाशयतीत्यर्थः। सः एव वेंदुः स्वयं निर्हणिदिक्तुस्मायो क्विपसावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अस्मनिंदितुर्वैरिणः वधेः हन
नोयायेवृधस्वहन इति भावे अपतस्त्रं नियोगेन वधादेशः सवार्हंतो नो राजन् दुर्मतिं दुर्बुद्धिं अस्मश् अस्मत्तन्याजेत आक्षिपेत् अ
वनयेत्। किंच अघशंसः अथानो यापानो हिंसादीनां शंसिनास्तेनः अघशंसः रक इति तन्नोमिसुपावान्। अवचदशामेव आर्थ्यते
कुइमिवा कुंशकामुद्रकादिकमिव उदकं यथातिघ्नमिष्वन्नश्यनि तथा च पीत्यर्थः॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ वानमनहोत्रया वि
नंत्यावने मरथिरथिवः सुवीर्यं रएप संतं सुवीर्यं। दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा एचीमहि। आसत्याभिरिंद्रं घम्न हूतिभिर्यजत्रं घम्न
हूतिभिः॥ छ॥ हे इंद्र वयं यजमानाः तन्नादशं सुत्वं तव स्तूपं यद्दातनैयन्नेवयं चितं त्यावघृणुरानन्तापयं त्वा चिती संज्ञाने। अस्मा
एपं तावत रिष्यत्येन शहोत्रयो होमसाधनभूतया। वस्तुनिरूपया वाचा मसनेम संभजेम यवा शक्ष्मेम स्तुतिकरवामेत्यर्थः। होत्रे राम
तिवाड्डामहोत्रा गिरितितन्नाम सुपाठात्। किंच एवां स्तोतारो वयमपिहे रविवः विशिष्टधनवन्निंद्र रयिधनं वा नमसंभजेम कीदृशं र ३३
पि सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं रएवं रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिदाराब्रहुशो दीयमानमपि अवर्द्धमाने

पुनस्त्वदेव शेष्यते सुवीर्यं शोभनपुत्रनत्याद्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यतिछात्। वीरवीर्योचेत्फलरपदाघदानत्वं। किंच हेइं
दुर्मन्मानं दुःखेन मंतव्यं कंचीत तव महिम्नोतिमहत्त्वात् सुमंतुभिः सुशोभनैर्मननैर्वसाधनैः स्तोत्रैर्वा इषा हवीरूपेणान्नेन च आ एचीमहि सर्वो
तः संएत्या भूयास्म। यद्वा इषोऽन्नेनानिमित्तेन पूर्वे धनस्य प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते। एची संपर्के लुङि छांदसो विकरणस्य लु
क्। किंच यजत्रं यागनिष्पादकमिदं सत्याभिः अविसंवादिनीभिः यद्वा अभिलाषमुपजायमानफलाभिः घम्नहूतिभिः हविरस्माकमभि
ष्माति। थेमेमेषेत्याह्वानैरित्यर्थः पुनस्त्वा एव शिष्यते। घुम्नहूतिभिः हविर्लक्षणान्नभिमित्तैराह्वानैः एचीमहीति शेषः। छंसंघोनतेर्यशो
वाचनं नेतियाक्षु॥ ॥अथाष्टमी॥ प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इंद्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मतीनां। स्वयं मातरिषयधेयानडपेषे अत्रे
हतेमसंनव हतिति स्त्रान् नूर्णिर्नवसति॥ छ॥ हे इंद्र विजः वोयुष्मदर्थं अस्मदर्थं च अयमिंद्रः स्वयशोभिः स्वकीययशोयुक्तैः ऊतीऊति
भी रक्षणैः दुर्मतीनां दुर्मनयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्रकृष्टो भवति समर्थो भवतीत्यर्थः। द्विर्भावः पू
दस्तरणः यद्वा हेऋत्विङः वो युष्मदर्थं अस्मे अस्माकं संबंधिभिः स्वयशोभिः स्वयमेवान्यैरपेक्षेण प्राप्तैः सुष्टसनकृतीऽतोरक्षणे प्रप्रकृ
ष्टो भवति उपसर्गाश्रुते योगक्रिया आहार्या इति तथ्यते। दुर्मतीनां दुष्टानां दुष्टानां परिवार्गपरितो वर्जनं भवति संयामेयागेवा। पुनः स एव वि
ष्यते दुर्मतीनां दुष्टबद्धमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमणि अतिशयेन हारयितरिषु अयमिंद्रः सम्यक् पालयति। सति अत्रैर्भरुके रस्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा रोधिभिर्यात्रुभिर्जववती मेनानृतार्जवतेर्वाइवतेर्वानूनीते वैतियाक्तः नोस्माअनिरिषयश्चोहिं सिंतुरिवेर्णपतान्नुमर्थे शश्येप्रत्ययः
३४ उपेषेडपगंतुं अस्मानुपाप्तुं इंद्रगतोनु मर्थे केमत्ययः। दृषा गेरितासेनाघ्रयं हितेमसत हिं सितेवी सीननवरूतिअस्मानवहेला नमा
न्नोतितथा स्मद्धिसकान् शत्रूनेपितुनर्नवरूतिा वहातर्लेप्रडआमः सिद्धुल्लमितिसिप्राइंद्रमामर्थ्येनत नैवनशाभूदित्यर्थः। अथनवमी
॥छ॥ त्वंनइंद्राबापरीणमायाहिपथां अनेहसापुरोयाहरूसासेवस्वनःपरावकः आसचस्वाप्तमीकआषाहिनोइयादाराद भिष्टिभिः स
दाणहाभिष्टिभिः हे इंद्र त्वं नापथास्मसंबं धिनामार्गेणयाहि आगबमस्पदेलेपिः डरान। नेवत्तिस्मारणानीयायाउदात्तत्वं। कीदृशेन
मार्गेण अनेहसा अपानेनयत्नमार्गेस्पतिचोदितवादनेहश्च। यहानोस्मानुहिस्पयाहि। किंविशिष्टः नि अपरिणतापरितोनद्देनरा
नाअस्मभ्यं दानव्येन बहुविधधनेनपुक्तः सन्हेइंद्र नोस्मानपराके अंतते निकोहवयत्ननहेशेमवछ्ञअस्मत्नंहविःसेवस्वसंगव
स्वर्गएवाहेः यहा अस्मासशमनैः। किंबहुना सर्वकालं यागकाले अयागकालेदूरे अंतिके च अभिष्टिभिः अभितएषणैः सहितम
रूपरिपालयाअथदशमी॥छ॥ त्वंनइंद्रयानरूषमोयंचिवामहिमामरूहवमेमहेमि। त्वंनावसेतुनिष्टत्रातरविताराथेकं चिद राम
मर्त्यअन्यमस्मद्रिरिषेकं चिद्दहिवोरिरिहंतं विदहिवः॥छ॥ इंद्रत्वं नःअस्मान्नृतमषमातरुणा कुशलेनअस्मानापञ्चउत्तरीतुं ३४
शकेनसाराया धनेनउडत्तं मिवेतिशेषः हेइंद्र छोडयं चितद्दर्सी बलतवामेवमहिमामहत्वं अघमोवजनितः कश्चिदतिशयःमदः

तसेवनेसंभजतेउर्षतायतीत्यर्थः किं मर्थं अवसे कमीतयोत नहर्षतः महे महते अवसेरक्षणाय प्रकाशारोमपारिरूपायमित्वंनस
र्वजनमिवं सूर्यमिवतंयथा महत्वेनसंयोजयंतितथेत्यर्थः म्ह्रामिचंनमियाहिवरूपं सखायमिवतंयथा। महत्तेपीतयेसंभजते
तहद्न्॥ किंचहेउ निष्टउज्ज्वितमअतिशयेनबलवद्त्रातः रक्षितः अस्मानुपालयति वा अमत्यमरणधर्मनिंद्र अविताः अस्मा
नुधनेनतर्पयितस्त्वं॥ किंचइथंवेगवतमारूस्स अस्मद्व्ययजनंनशीघ्रमागछेति शेषः तथाहे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेनन
केइ अस्मद्न्यरिरिहंतं चित्अल्पं महांतं वाशत्रुमितिशेषः रिरिषेन्बाधस्वतथाहअद्रिवः अद्रेरादत्तेः नरूकवाशत्रूणांअद्रि
वज्रद्दिरादृणात्वेतेनापिवानेःस्पादितिनिरुक्तं। रिरिहंतं चित्अत्यंतउशितं हिंसंतमपिशत्रुं रिरिषेन्बाधस्व। रिषहिंसायां बांद
सः शपःश्लुः पुनवत्ययेनशः। रिरिहंतं अस्मादवमानिहत्नंनाचेतिमनः किंवाद्रुणाभावः विदित्यपकुशितः कुल्माषांश्चिदा
हरेत्यवकुत्सितइतिथाक्वेनोक्तावात् यहामसमुच्चयार्थः। किं चिदित्यनेनसहसमुच्चीयते॥छ॥ अष्टेकादशी॥छ॥ याहिनइं
द्रसुतहन्मिधेवयातासदमिंद्रुमतीनां देवः संद्रुमतीनां। हंतापापस्यरक्षसस्त्राता विप्रस्यमावतः अधाहिचाजनिताजीजनद्दसो
रक्षोहणं चाजीजनद्दसो। हइंद्र सुतनशोभनस्तुतचंसिधप्रसुखदुः स्वातत्तदुल्याहकावपापाहानोस्पान्याहि रक्षयत्नां चंद्रुमतीनांउ
र्मनस्कानांरक्षः रक्षः प्रभृतीनां नामन्यनरस्यामितिनामडरात्तत्वं सदमित्सर्वदेववाताअधोपयितापायपिता मिस्नःपाहि अ

वे·भा ३५ तएवहेंइंद्रदेवोस्मसुत्वाहष्टःमनदुर्मतीनांदुष्टमननवतांयागविघातकानांअवयतामितथारक्षा॥निमित्तभूतस्यास्तोरस्तित
त्वमस्मादिनियाक्षःआदशस्यपापस्यफलमनिबंधरूपमहंतावाघातकोमि॥यहापापस्यपापिनोरस्मोरात्मादेहंतामितयामा
वतोमस्मदशस्या॥विज्ञस्यमेक्षविरनायजमानस्यावातारस्तितामि॥अधअतोहेतोहेइंद्रवसोमर्वेषांनिवासभूतयांजनितामर्व
स्यजनयिताआदिकर्तापरामस्थरोजीजननअजनयनइत्यादितवान्तथाहेवसोवसेधिनःश्वाबारहोहंगांजीजनतरस्तोहनना
योत्यादितवानजनयेतेलुंङिःरूत्वरिःरूपंयज्ञादिविघातिनांरक्षसमन्तीनांविघातायतीइस्याविततःतमिंद्रदेवान्नविस्फ्रपनेत्य
हिमसिद्धाघातनार्थोहिशब्दः॥ ॥द्वितीयस्यप्रथमेसप्तदशोवर्गः॥ ॥ऐंद्र्या स्तुपनइत्तिदशर्चंचतुर्थंसूक्तंपालस्छेपमैंद्रं
व्यासनोनवोभिरित्येषात्रिष्टुपशिष्टाअत्यष्टयअत्रत्रिष्टुबंतपरिभाषोनाश्रीयतेसर्वमात्यष्टुभमितिविशेषेणशनितातत्वा
नु।एंद्र्याहिदशांत्यात्रिष्टुवित्यनुक्रमणिका॥षष्ठ्याषडहष्पष्ठेहनिनिष्केवल्यामतेसूक्तं॥षष्ठ्येसेतिखंडेमूत्रिता।एंद्र्याह्युप
नःपरावतमथात्रसेतिमहाव्रतेमाध्यंदिनसवानञ्चाह्मणाच्छंसिनोनुरूपस्तृचेप्रथमाऐंद्र्याहीत्येषामहाव्रतस्यपंचविंशतिमिति रम
खंडेशौनकेनसूत्रितंऐंद्र्याद्युपनःपरावतइंद्रायहिद्योरसुरोअनम्नतेति॥ ॥शेषासूक्तेप्रथमा॥ऐंद्र्याह्युपनःपरावणेनोनाय ३५
मवाविदथानीवसत्यतिरस्तंराजेवसत्पतिर्हवामहेत्वावयंप्रयस्वंतःसुतेसचापुत्रासोनेपितरंवाजसातयेमंहिष्ठंवाजसातये॥

छः॥हेइंद्रपरावतःदूरदेशात्तद्युर्गलिद्गणात्तनोस्मानुपयाहिअस्मत्समीपंसत्यागच्छ।तत्रदृष्टांतः अयंनपुरोवतीअमिरभितुनः
सोमोवामस्तुनवात्रिर्दिशपते।सइवयधापिपुरन्नाद्युपावाराविषेधार्थीयोनकारःसर्वत्रावधायवौविन्येनोपमार्थीयोगृह्यते।
यद्वापरावतोनइरदेशादिवयधापियज्ञेसर्वदासंनिहितमरुछापिद्युर्गीस्याइरदेशादिवअस्मिन्यज्ञेअयमितिविभक्तिव्यत्यय
अमुदेवयजनदेशंअवअभिगतुआयाही।तिशेषःतत्रदृष्टांतःसत्पतिःसतांमर्दावर्तमानानांमविज्ञांपालकोयजमानाइवापि
त्पावैश्वर्यइतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।सयथाविदथानिवदनानिअनुष्टेयज्ञानानिया।द्वासतांविद्यमानानांफलानांपालकाग्निः
सयथाहिदथा।नियज्ञगृहाण्यायबतितद्वत्त्वमपियज्ञगृहाण्यागवायद्वासुतानक्रतानांपतिस्वंइमाःसयथाद्यधमच्छानमा
गवतितद्वत्॥किंचप्रयेघृतोहविर्लक्षणान्नवंतोयजमानाःवाबांहवामहेआह्वयामःकिमर्थंसुतेअभिषुतेसोमेनिमित्तभूतेसति
कीदृशावयंवाक्रविभिःसहितास्सचासहेत्यर्थइतियास्कः॥आह्वानेदृष्टांतःपुत्रसेपुत्राःपितरंनपालकंजनकमिवतंयथावाज
सातयेअन्नस्यसभजनायसाह्वयंतितथावयमपिमाह्वयामकिंचमंहिष्ठंमंश्रावाजसातायसंग्रामसाप्रयेतत्राययहविःस्वीकारा
यवाआह्वयामःषष्ठेहनिमाध्यंदिनसवनेप्रछितयान्यामांपुरस्तात्याक्रचःमेरूणीयानत्रहेतपुरस्तात्पिबासोमिंद्रेहैषषष्टस्य
तःसवनइतिखंडेसूत्रितं।पिबासोममिंद्रमुवानमद्रिमिरिंद्रायहिद्योरसुरोअनम्नतेति॥छ॥सेषासूक्तेद्वितीया॥पिबासोममिंद्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा· वानमद्रिभिःकोशेनसिक्तमवतंनवंसगणाःमदायहर्यतायतेतुविष्टमायधायसेः।आच्यावयंतुहरितोनसूर्य
३६ महाविश्वेवसूर्यं॥हेइंद्रत्वंसगणःवनेनीयमानंमूमोमंपिव।द्व्यचोतस्तिङइतिदीर्घः।कीदृशंत्वंसु।इभिरभिषवसाधनैर्ग्रावभिःसुता
नंसूयमानंसूयमानं।कर्मणिकर्त्रर्थप्रत्ययः।कोशेनसिक्तं।कोशैछानीयेनदशापवित्रेणशोधितं।यद्वाअवतमित्यनेनसहवंधः।को
शेनइतिलक्षणेनसिक्तं।पश्चाद्विस्रुजलेनपूरयितंअवतंनअहोवलक्षणमवटमिवतंयथावंसगोवनीयगमनतुषाशीघ्रगामीरष
भः।पिवतितद्वत्तत्पाणेनवंसगः।यथाअस्त्वंतंतृषितोवंसगोवनसीयगमनःशीघ्रगामीपुरुषःअहोवादिकमागत्यपिबंतितद्व
त्।किमर्थंपानमितितत्राह॥तनत्स्मदायत्स्मायहर्यतात्स्माहर्यतायविक्रांतिहेतवेकोत्पर्थंवपहर्यपतिकांत्योः।ईदृशीत्वाहिना
तवतुविष्टमायमहत्वायप्रवृद्धायधायसेयदर्थंमदपजायतवदर्थायधावोवहिहाधाव्इत्यस्मुनिणिदिप्युक्तेरातोयुगिणितियुगा
यहातेतवतुविष्टमायधायसेअतिप्रभूतपापाननायवाचामवंतुआमिमुख्येनगमयंतुआइतिशेषः।तत्रदृष्टांतः।हरितोनसूर्य
हरिवत्संविशिष्टः।एतन्नामकाअश्वाःसूर्यमिवंतंयथातएवप्रतिदिनंवहंतितद्वाअस्माघाणादिवाप्रपुष्टिदिनमावहंतु॥छ॥
अथतृतीया॥छ॥अविंददिवोनिहितंगुहानिधिंवेर्नगर्भंपरिवीतमश्मन्यनंतेअंतरश्मनि।व्रजंवज्रीगवामिवसिषासन्नंगिरस्त राम
मः।अपावृणोदिषइंद्रःपरीवृताद्वारइषःपरीवृताः॥छ॥अयमिंद्रःदिवोद्युलोकात्तूलानीनांमांसंअविंदत्।अलभत।लषवानद्युलो ३६

का।द्धायञ्जापविद्युरूपयावहतंमूमावानीतंस्वीकृतवानित्यर्थः।द्युलोकाद्दानप्रवंभोवेरीयेच्छतीयस्यामितोदिविमोमञ्जसी
तंगायत्र्याहरेत्तुष्टुगसिद्धंसएमिद्धंमएवशिष्यतेगुहानिहितंअतिगाथेप्रदेशेपर्वताद्दौछादितंअतएवनिधिंनिधिछा
नीयंअनाशमित्यर्थः।आनयनेदृष्टांतः।वेःपक्षिणोगर्भंनशिशुमिवयथाकपोतादिपक्षीपक्षित्वशिशुंव्याधादिनयानुकस्मिं
श्चिद्दुर्गमेछादयित्वातछाद्रतीपरिभ्रम्यविंदतेतद्वदित्यर्थः।पुनःकीदृशं।अश्मनिअपरिमितपाषाणेतादृशेपरिवीतंलता
कंटकादिनापरितोवेष्टितंतस्यपीतरेषुदेवेषुकोस्यातिशयइतितत्राह।आयमिंद्रोवज्रीवज्रनाम्नागवांव्रजंतिवपरिनो
ष्ठुरेनापहृतंश्मोषनिचापाषाणेनपिहितद्वारंगवांव्रजंयथातमसुरंजित्वाद्वारस्यद्वाघलत्ववानतद्वत्सोममशिषासना।संल
क्ष्मिवव्रसनीवंतईतिविकल्पनादिटभावेनभमनेत्यात्वं।अविंददत्र।अयमर्थः।पणिवगाइवत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धंतथाप्य
मिंद्रःपराहतापरितोमेघेनाहताः।नइषःअन्नहेतुभूतस्योदकस्योदकस्यद्वारःद्वाराणिअपावृणोत।अपावृतान्यकारोदु
द्घाटितवानित्यर्थः।नद्यान्नरूपाइषःइष्यमाणाः।निवृत्त्याघत्रानिपराहताः।इमोपरतोव्याप्तान्यकरोत्वज्रेणमेघंभित्वा
जलवर्षणेनसस्यादिसमृद्धिंकृत्वाब्रीह्यादिकंइमोव्याप्तमकरोदित्यर्थः।यतोयामवेक्त्रवान्अतःसोमःस्वीकारोदियुक्तः
अथचतुर्थीऋचमाह॥दादृहाणोवज्रमिंद्रोगभस्त्योःक्षद्मेवतिग्ममसनायसंश्यदहिहत्यायसंश्यत्।सनायसंश्यदहिहत्य
यसंश्यत।संश्यत॥संविव्यानओजसाशवोभिरिंद्रमज्मना।तष्टेववृक्षंवनिनोनिवृश्चसिपरश्वेवनिवृश्चसि॥अयमिंद्रः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गमस्योर्वाङ्कोः वृत्रं ददृहाणः दृढं शृङ्खनुं दृह दृहिं वृत्रेदोदितः कानचागमस्त्रीइति वाङ्कनामागमस्त्री वा दृह इ जितंत्राम
सुपागतं। किमर्थं ग्रस्तुनायशत्रोरूपरिक्षणाय तिग्मं ग्रत्पंततीक्ष्णं वज्रं संसच्चमप्पकती क्षणीकरोति शोशी तनूकृ
रणितः शनीत्पोकारलोपः वांदसोउ-भावः यद्वा लेटीतस्य लोपइतीकारलोपः। तत्र दृष्टांतः क्षुघ्न ब्रह्मकमिव उदकं
वधाशत्रूणां निरसनाय ग्रभिमंत्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत्। क्षुघ्नेत्फदकनामक्षुघ्नमद्वइति तत्राम
सुपागतं। पुनरपि तदेव विशिष्यते। ग्रहिहत्याय ग्रहेर्वृत्रस्य मेघस्य वा हननाय हे ते हर्नस्ते चितिकत्पतकारांतादेशश्चा
संशपत्रपूर्वमेवतीक्ष्णासतपुनरपिवधायतीक्ष्णयति। हइंद्र जमावलेनपराभिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैः बलैः
संभवज्जना शरीरेण च वलेन संविव्याना मः सम्यक्पुरुक्षः सनवेतिलिटः कानच ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं। तष्टा वक्ष
मिव यथा कश्चित्तष्टा हक्ष्णाणं भक्ष्णस्य साधु कर्त्री वनिनो वहकं निहश्चत्तिपाया गाय नितरां विनन्निक्ष्णोन्नत
न्नकरोति तथा त्वमप्यस्माकं चक्रमाचारं तं शत्रून्निहत्य किंचपरशेव वनिहश्च्छसि। यथापरश्चता कश्चिविनत्रि हक्कंत
यात्वमप्युक्तैर्विविधैर्वीलैः नितरामस्मद्द्वेषिणो हश्चसि॥ ग्रथ पंचमी॥ त्वं ह त्यानयइंद्र सर्त्तवेता सप्तइमसृजोर
थाइववाजयतोरथाइवाइव। इत ऊती रवंजत समानमर्थमक्षितं धेनूरिवमनवे विश्वदोहसः॥
हे इंद्र त्वं ह त्या ग्रप्रयत्नेनैव नघानदीः सप्त इमस्नत ग्रामिमुख्येन कर्त्तीवेधास्तु ग्रसृजः मेघं निर्मिघोत्पादितवानसि।

तत्र दृष्टांतः रथा मिव यथा त्वं रथानस्माधाराग्रतिग्रवसर्त्तवे प्रास्तुं ग्रसृजः मेघं निर्भिघोत्पादितवानसि। त्वं वे ग्रभिमुख्येन ग्रा
तुं ग्रसृष्टवानसि तद्वत्। किंच वाजयाता रथानिवसंग्राममन्नं वाइच्छंतो राजादयः यथा नवितेयथा संग्रामं प्रमेषध्मादिकं वा
तिमर्हुं रथा नसृष्टजंति तद्वत्। क्वजंता नन्नवा सुर इत्नम इति विभक्तेरुदात्तवं। किंचइनः ग्रस्मन्सं निधिदे शंहितीमाथ्येनस्मिन्नय
स्मात् प्रतिकृतीः कृत्यगामनवत्योरक्षणावत्योवानद्यः समानमर्थसमनयोजनवदक्षितमुदकं ग्रयुजंतयो जितवत्यः
स्मात् प्रतिकृतीः कृत्यगामनवत्यो रक्षणावत्यो वानद्यः शरूदक विशेषणमत्र नपुंसकलिंगः ग्रक्षितमित्फदकनाम ग्रक्षितं वर्हिरितितत्राम सुपा
त्वन्वसादादिति भावः ग्रर्थशब्दः उदकविशेषणमत्र नपुंसकलिंगः ग्रक्षितमित्फदकनाम ग्रक्षितं वर्हिरितितत्रामसुपा
गतं। तत्र दृष्टांतः मनवे मनोरर्थाय धन्नरिवधेनवो यथा विश्वदेहेसः सर्वार्थदोग्ध्रोमवन्त्र यथा वाजनायहनसमर्थयतथं
विश्वदोहमवंति सर्वक्षीरप्रदा भवंतियद्वाजनाय सर्वजनार्थं सप्तादीन्नमिलस्तन घविश्वदोहसः संपूर्णोदकास्नो भवंतिसर्वत्र
वहंतिग्रजनघः क्षीणान्नदोहसद्वत्फपचार्येत्तो। इंद्रजगदुपकारिदृष्टिप्रदइती इस्पेवस्तुनि॥ छ॥ इतिद्वितीयस्य प्रथमोष्टादशोवर्गः
॥छ॥ ग्रथ षष्ठी इमांते वाचंवसूयंत ग्रायवो रथंन धीरः स्वपा ग्रतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः। शुंभंतो जेन्यं यथा वाजेषु
विप्रवाजिनं। ग्रत्यमिव शवसे सातये धनाविश्वाधनानि सातये॥ व॥ हे इंद्रते त्वदर्थं वसूयंतो धनमात्मन इच्छंतः ग्रायवः दानव्याहविः
पात्नवंतः कृत्विजः ग्रायवं तइति मनुष्यनाम ग्रायवः ग्रनवइति तन्नाम सुपाठात्। तेइमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचं ग्रतक्षिषुः संप

वे॰भा॰ दितवंतः स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली वन्नुस्वश्री हो मोर्मनसी इत्यत्र रपहा घन्दात्तत्वं । धीरः धीमान् रथं न रथमिव तं यथा
३८ गयनेन साधु करोति तद्वत् एवं कृत्वा त्वां सुम्नय सुखाय अतक्षिषुः अनुकूलमुत्पादयंति सुम्नमिति सुखनाम सुम्नं सुम्या
मिमितनाम सुपाठात् । किंच हे विप्र मेधाविन् इंद्र वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवंतं त्वां शुंभनगुणोह । पयंतः अत्र ऋभुः
सुत्या प्रीणयंति । तत्र दृष्टांतः अत्यं न यथा जयशीलं अश्वं यथा भराः स्तुवंति तद्वत् । यद्वा जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवंतमश्वं
वाजेषु संग्रामेषु यथा अश्वाः ह्वयंति तद्वत् । किंच शवसे बलाय धनानामानतये लाभाय तत्सु मइति शेषः । ऊती सूती माती
त्या दिनाक्ति न उदात्तत्वं । न केवलं धनमात्रं तु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि सर्वाणि साधनानि गवादि धनानि षष्ठ्यर्थे द्वि
तीया तेषां लाभाय । तत्र दृष्टांतः धनधने संग्रामे शवसे वेरिजय साधन बलाय भातये तेषामेव धनानां प्राप्तये च अत्य
मिव सततगामिनमश्वमिव तं यथा स्तुवंति तद्वत् ॥ ६ ॥ अथ सप्तमी ॥ ॥ भिनत्पुरो नवतिमिंद्र पूरवे दिवोदासाय महि दा राम
शुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो अतिथिग्वाय शंबरं गिरेरुग्रो अवाभरत् । महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ३८
छ ॥ हे इंद्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवे अभिमतपूरकाय मनुष्यनामैतत् । न हि महते दिवोदास
ायएतन्नामकाय राज्ञे दिवोदासे षष्ठ्या अलुगित्यलुक् दिवोदासादीनां छंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । नवतिः एतत्संख्याका

निपुरः शत्रूणां पुराणि नितरां भिन्नवानसि तथा हे नृतो गात्रविक्षेपणकुशल इंद्र पादादिमक्षेपेण शत्रूणां हिं
सकवज्रेण आक्षेपण समर्थेनायुधेन वा दाशुषे हविर्दत्तवते दिवोदासायान्य ॥ स एवाभिनत नगरमपि शत्रुं भिन्नवानसि
इदानीं परोक्षेणाह अतिथिग्वाय एतन्नामार्थमतिथिं गावते दिवोदासाय तदर्थं उग्रो रोगण द्विकोरकोद्गतप्रत्ययः उग्र
द्गूर्णबल इंद्रः पूर्वपुरभेदनसमये विद्यमानमपि अप्रियमाणं गिरिमारूढं शंबरं एतन्नामानमसुरं गिरेः दुर्गमात्पर्व
तात् मकाशात् अवाभरत् अवाङ्मुखमवरुध्यमाणं हतवान् किं कुर्वन् महः महांति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानः
दिवोदासाय राज्ञे प्रयच्छन् दयतिर्दानगतिहिंसादानेषु शपः पित्वात् अनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुक
स्वरेण धातुस्वरः न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीनि उत्तमानि स्वकीयेन
बलेन दयमानः साधयन् अवाभरत् ॥ अथाष्टमी ॥ ॥ इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजि
ष्वस्वर्मीढेष्वाजिषु । मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरंधयत् । दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति
॥ ब ॥ अयमिंद्रः समत्सु समरणइति नाम सुपाठात् किंच शतमूतिः बहुविधपरिमितरक्षणः इंद्रः विश्वेषु सर्वे
लिंगव्यत्ययः आजिषु स्पर्द्धानिमित्तेषु यजमानं प्रावत् तथा स्वर्मीढेषु स्वर्गादेषु सुखसमेचयस्सु वा आजि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा॰ षुमहासंग्रामेषु आवत स्वर्गप्रदानेन रक्षतिस्म। अभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते द्वाविमौ पुरुषौ
३९ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ। परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत इति। अत्रेतिहासमाचक्षते। अंशुमती ना
मनदी तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरोऽवर्तत स कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपेतस्तदिंद्रावतीः पीडयन्नास्ते तमेनमिंद्रो बृहस्प
तिना प्रेरितः सन्मरुद्भिः सहितः कृष्णं तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् अयमर्थः अव द्रप्सो अंशुमतीमति
ष्ठदित्यादिनोपरिष्टाद्वक्ष्यते तदत्रोच्यते। अयमिंद्रो मनवे मनुष्याय विभक्तिव्यत्ययः मनुष्याणां मर्त्याय अत्र
तानुव्रतमिति कर्मनाम तद्दूहितानुव्रताय विद्वेषिणः शासन् शिष्टिं कृतवान् हिंसितवान् शासेर्लङ्यडागमः तथा कृ
ष्णां त्वचं कृष्णनाम्नः असुरस्य कृष्णवर्णां त्वचं उत्कृत्य रंधयन् हिंसितवान्। रधिर्हिंसायां रधिजभोरचीति नुमस्कं नम
कारेणेति तदुच्यते धरून् भस्मीकरोति। लेड्यडागमः सिप्बहुलमिति सिप् तथा विश्वं तत्पर्णामोषति सर्वमपि हिंसकं
नस्तुचरसर्वं दहंतिय किंचिदवशिष्टमिति निनेत्याह॥ अर्शमानो हिंसाकृच्चिंहतावशिष्टं सर्वमपि न्योषति निःशेषेणादह राम
ति।।ॐ।। अथ नवमी।। ।। सूरश्चक्रं प्रवृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आमुषायति उशनायत्परावतो ३९
जगन्नूतये कवे सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः॥ अत्रापीतिहासमाचक्षते। केचनासुराः पूर्वमिंद्रे

णावध्या भूदेति ब्रह्मणो वरं लब्धाइंद्रमगणयित्वेंद्रेणाहताः आसन् तान् त्वं तु इंद्रः सूर्यरथस्य चक्रमादाय अवधीदिति
तदिदमुच्यते। अयमिंद्रः सूरः सूर्यस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा।। चक्रं रथस्य चक्रमादाय प्रजत् सौशारीरेण बलेन जातः सन्प्रवृहः स
न् प्रवृहत् उत्क्षिप्तवान् प्रवृह उद्यमने इहाद्विकः किंच अरुणो वर्णः अत्यंततेजोयुक्तः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीप
मागम्य वर्तिवागुपलक्षितं प्राणं मुषायति मुष्णो मुष्णाति वा। प्रपित्व इत्यासन्ननाम यद्वा तेषां प्रहारध्वनिं मुष्णाति
युद्धतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांतो भवति अवधीरित्यर्थः अथवा इंद्र एव कच्छानाः सन्नुज्जमाद्य कीयेन तेजसा युक्तः चक्रं
प्रवृहत् तमोनिवारणार्थं असुरजयाय वा वाचा उपलक्षितं रथं प्रकर्षेणो घनं तं करोति पूर्वं अरुणः तदगयं तामपि वे
प्रदेहाय सुराणां प्रपित्वे वाचं तेषां जिह्वीर्षीत्यादिध्वनिं मुषायति मुष्णाति मुषे रूपं तरस्या आ सहावपि छंदसि शायच्
पीति शायजादेशः तदनंतरं सूर्यः ईशानः सर्वस्येश्वरः सन् असुराणां निकर्तुं समर्थः सन् आ मुषायति समंतान्मुष्णाति
। अथ प्रत्यक्षकृतः हे कक कवे क्रांतदर्शिन् यद्यस्मात् उशना उशनसः एतन्नाम्ना महर्षेः हूतायः रक्षणाय परावतो दूरादा
गच्छानाजगन् अजगन् गमनवान्सि गानवान्सि गमेः सिपिबादहल्परस्मैपदे हलघ्यादिरूपे मो नो धातोरिति नत्वं जगाच्छानाम्
अजगन्नगमनवान्सि गानवान्सि गमेः सिपि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः सन्नगम्याचागच्छ आगत्य च विश्वा रक्षा

वे॰भा॰ नि सुम्नानि सुखधनानि धनान्यादाय अस्माकं तुर्वनि सूर्यस्तव निःक्षिप्तं मिभक्तामवेतिशेषः तुर्वणि सूर्यस्व निरिति निरुक्तेन ॥६
४० श्रेतः मनुषेव मनुष्यो गीवयथावोनवपरिरुढायरेशानरा न ऋभिमधनमानीयेनहुत्या यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव इन्द्रपरे
षाम्रविज्ञा विश्वासुम्नानि सर्वाणिधनान्याशेयतुर्वणिर्भवासिन हरस्मा कमपि न केवलमेकस्मिन्नेवमागादिने किंतु
अहा विश्वेव विश्वान्यथाहानि सर्वेष्वपहस्तु तुर्वणिर्भव यद्वा तुर्वणि स्त्वं अहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुष्यं यथा
दद्यास्तथा सुम्नान्यपि ॥ उभयत्रापि देहीत्यर्थः ॥ ॥ छ ॥ अथ दशमी ॥ समीन्द्र्यभिरिषेकमैजु। केः पुरां दर्त्तः पायुभिः पाहिशग्मेः
दिवोदासेभिरिंद्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिवद्योः ॥ हेइंद्र एषक मंनु अभिमक्तवर्षणव्यापारवन्तुयुरो दर्त्तः असुरपुराणां दार
यितः सुतामंत्रितइतिषष्ठ्याः पराङ्गवद्भावान्नुषष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाघ्रदात्तत्वं। सनादशोमहांतुअ
रसुंनोस्म समीबंविभिन्नवेभिः नूतनैः पूर्व्यैः उक्थैः इदानींप्रतिपादितप्रकारैः। स्तोत्रैः स्तुतः सन पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मेः
सुखैः ऐहिकामुष्मिकरूपैः पाहि पालय। किंच हे इंद्र दिवोदासेभिः दिवोदाससगोत्रोत्पन्नैः ऋषि आदित्वाद्वचनमस्माभिः पस्तवे एम
पैर्यद्वा पूजार्थं बहुवचनं स्तवानः स्तूयमानः कर्मणि कर्तृप्रत्ययः वावृधीथाः प्रवृद्धोभव। मतेलिंडि छांदसः। शपः श्लुः। किंभि ४०
वअहोभिरिवद्योः द्योतनशील आदित्यः अहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा अस्मत्स्तुत्या त्वं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥३

तिद्वितीयस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः ॥ ॥इंद्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं इंद्राय सप्तेत्यनुक्रमणिका परुच्छेप ऋषिः अत्यष्टिंछंदः
इंद्रो देवता दृष्टस्य षष्ठेहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्व शस्त्र सूक्तं चत्वचयं रुचा आरंभणीया यः ऋद्धेमायं पेयुः अंगार्यं विभाग्या
घाप्रिस्रोमैत्रावरुणस्य तृतीयाच्छावाकस्य एवमित्यादि सूत्रं एतेन पंचम्या घ्रा विस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः चतुर्थेहनीति खंडे सूचितं षष्ठेहनीद्राय हि
द्योरसुरो अनम्नतेत्येवमेवेति तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रच्छित याज्याः पुरस्तात् आदित्यः पलुचः एकैक शः प्र
स्थेपणीयाः षष्ठस्येति खंडे सूचितं। इंद्रायहि द्यो रसुरो अनम्नतेति खल्विति महाव्रतेनि ष्केवल्ये इंद्राय हीति तृचो चैक वल्लिकानुरूप
द्वितीयः महाव्रतस्येति खंडे सूचितं। एंद्रया हृपनः परावत इंद्रायहि द्योरसुरो अनम्नतेति ॥ छ ॥ तत्रेयं प्रथमा ॥ इंद्रायहि द्योरसुरो
अनम्नतेंद्राय महीपृथिवीवरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः इंद्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः इंद्राय विश्वा सवनानि मानुषारा
तानि संतु मानुषा द्योद्योतनशीलो द्युलोकस्थो रघोमनशीलो धृतति विवामी देवसंघो वा सवा असुरो चिरमनशीलः शत्रू
णां पुरुणकानामेव नत्निवासानं इंद्रायहि इंद्रायैव अनम्नतस्वयमेव प्रह्वोभवत् तिन मेबोदसे लिङि कर्मकर्तर्या त्मनेपदं
नडु हस्तुन मामितियगभावः। छांदसः शपस्तुः हलादि शेषाभावश्च स्तुतना सिकलोपः। हिशब्दः प्रसिद्धयर्थौ वानयाइंद्रायेंद्रार्थम
हीमहतीपृथिवी भूमिनत्र्यः सर्वैर्जनैर्वा स्वनमती भयवाप्रापवाचिशष्टेनाश्रयीलस्यतेयाम स्माणवइतिववकेन साधनेने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऋ॰भा॰ नितवरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्देवितिर्वी॥ किंविघन्नमानम्घुन्नसातोऽस्यस्यशसोलाभनिमित्तेनमनिवरीमभिर्वरणीयेहेविभिर्युु
४१ क्तायजमानाश्रद्धा भवंतिकिंचदिंद्रमवविश्वेसर्वेदेवासाजोषसः समानप्रीतियुक्ताः एक मत्यमाकपूर्वं अमुरजयार्थंपुरोदशिरेषुरो
दधिरेपुरस्कापितवंतः इंद्रमुरवेनेवासुराजन्निनितवंतइत्यर्थः तथा मानुषा मचनानिसंबंधीन्यभिषवयुक्तानिमानराः सवनानि
इंद्रायसंतुइंद्रायैवभवंतुतथा मानुषामनुष्याणांऋत्विजांसंबंधीनिरातानिदानवानिदीपुरोडाशादीनिइंद्रामहिइंद्रायैवसं
तुइंद्रभाग्यपितुमनषीमवंत्विज्ञांसंबंधीनिरातानिदानवानिदीपुरोडाशादीनिइंद्रायहिइंद्रायेवसंतुइंद्रभागिनिपितुंछमथीभवंत्वित्यर्थः
॥अथद्वितीयामृचमाह॥ ॥विश्वेषुहिवात्ससवनेषुतुंजनेसमानमेकंवृषमण्यवः पृथक्कलः सनिष्यवः पृथक्॥ तं त्वानावं न पर्ष
णिमूषस्यधुरिधीमहि। इंद्रंनयज्ञैश्चितयंतआयवस्तोमेभिरिंद्रमायवः॥ हेइंद्रत्वांत्वाएकंएकमेवसंतंविश्वेषुसर्वेषुसवने
षुतहवसुएकाहाहीनसत्ररूपेषुसर्वेषुसोमयागेषुयजमानाःतुंजनेत्वरयंतिहविरादीनितदृशेकीदृशंत्वांसमानंसर्वेषामेक
रूपंकीदृशायजमानाःवृषमण्यवः अभिमतवर्षणायत्वामेवमन्यमानाः पृथकविभ्यस्त्वयागेकिमिवंतःस्वःस्वर्गसुखविशेषंवा राम
मनुष्यवःसंतक्रुकामाः पृथक्त्वजनेष्यागेवत्वरयंतितुंजनिर्वानार्थः शिरूतितुंजनेइतितन्नामसुपाठात्। तंताहशत्वांत्वांस ४१
समप्रबलस्पसेनारूपस्यधुरिवहनेनकर्यायधीमहिद्धापयामः॥ यद्वा अूषस्य अस्मदीयशारीरबलस्यधुरिधीमहि। अूषमि

तिबलस्यधुरिधीमहि। अूषमितिबलनाम अूषं सइतितन्नामसुपाठात्। तत्रदृष्टांतः पर्षणिनावंनपारस्यसंभक्तारंपुरुयित्वाफ
लस्यनावमिवतांयथाभारवहनेछुपयंतिपरेतीरंकर्मसमासोछंदसिवनमनेरिन्प्रत्ययः पृषोदरादिपिषणे रोणाह्विकंःसंनिम
न्यवोवा। कीदृशावयंआयवो मनुष्याः यजमानाः यज्ञैः साधनेइंद्रंचितयंतः परमेश्वरमिवत्वांचेतयंतः परमेश्वरत्वेनभावयंत
इत्यर्थः महानशब्द एवकारार्थः इंद्रमेवस्तोत्राणेनःतथास्तोमेभिस्तोत्रैः इंद्रइंद्रमेवआयवोगार्वतो वयंधीमहिदधतेलिङिछांद
सःशपोलुक॥ अथतृतीया॥ छ॥ वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः यज्व
नाहाजनास्वर्यंतासमूहसिआविष्करिक्रदृषणंसचाभुवंवज्रमिंद्रसचाभुवं हे इंद्रत्वांत्वामुद्दिश्यमिथुनाः सपत्नीमहितायजमा
नाःवितताःपृथक्करिविते। यद्वायाज्ञपाययजनादिनामानमुपसर्पयंति। तस्मुउपसर्गयेकांहसेलिटिइरायारेइतिरेभावः किमर्थं गव्यस्यव्रजस्यसा
तागवांसंबंधिनः प्रययस्यलाभेनिमित्तभूतेसतिनचसर्वत्रा सिहोत्रादिनित्यवाक्येषुकाशीचित्रादिकाम्यवाक्येषुयस्योदयंघस्यगृहा
नित्यनैमित्तिकवाक्येषुपुरुषस्यैवार्थित्वादेःसद्भावात्तस्यैवाधिकारः श्रूयाश्रुसत्यर्थार्थत्वेध्ययनाभावेनविद्वत्तायाअभावात्पत्न्याएवसा
मर्थ्याभावात्पत्नीषुधिकारइतिवाच्यंयद्यपिस्त्रियानास्तिपृथगधिकारः तथापिपूर्वमीमांसायांषष्ठेअधिकाराध्यायेतृतीयचतुर्थ्यान्यामधिकार
णाभ्यां अस्त्येवस्त्रिया अधिकारः सचवत्सामहेतिसपत्निकत्वात्। जायापतीअग्निमादधीयातामित्याधिधानात् स्पतिषुचनाम्नाणांपृथगन्योन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा व्रतमिति पृथग्गधिकारस्यैव निवारितत्वादस्यैवस्त्रियाः पत्न्या सहाधिकारः अध्ययनावेदिदेवं प्रयोगदायवावाचयदिति सूत्रका
४२ रः किं हि वचनं न कुर्यान्नाग्निवचनस्यातिभारइति न्यायात् तस्मान्मिथुनाख्यं नं तत्सइस्येनतसुक्तं। कीदृशा स्त्रेआसन्ता इंद्राया
म्नेदात्तिमिवं तः निःसृजः निःशेषेण हविः सृजंतः सहंतः मरुन्तिर्गत्यर्थः। वां संभजमानाः पुनः सएव विशिष्यते। निः सृजः
फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः कस्त्र्व विशेषइति तद्दुच्यते। ये त्रयस्मात्कारणात् गव्यंता गामात्मनइच्छंतो गोशब्दस्तुपश्वा
फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः ... पोजनोसमूहामिसंयुक्तं योरेवाभि
त्मनः काचवानोयिप्रत्ययइत्यवादेशः दधतो ददधतो गंतुमुपकतो इत्यनाहोज्ञाया पतिरूपो जनो समूहामिसंयुक्तं योरेवाभि
मतं स्वर्गादिकं प्रापयन्नियहा सम्यगनुष्ठितवंतः क्षिप्रहस्त्रिनोषि अतः पत्नी प्रहिमनुतिष्ठंतीत्यर्थः। किंच हे इंद्र वृषणं
वर्षिकं कामानाम सत्वाभुवं सहेवोत्पन्नं वयाविनाभूतं तं घ्राम वाभुवंशत्रुवधाद्विवासामर्थ्येन सहैवोत्पन्नेवन्नन्नाविष्टारेक राम
नूस्राविः सुर्वन्नुग्रकरयन्न्व वर्तमसः विशेषः॥ छ॥ चतुर्थीमृचमाह॥ छ॥ विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिंद्र शारदीरवा
तिरः सासहानो अवातिः शासस्त्रमिंद्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते महीममुष्णाः पृथिवीमा अपो मंदसान इमा अपः॥ छ॥ हे ४३
इंद्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनो अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः॥ विदुष्ट इत्यत्र त्रयुष्मत्तत नंतुकुषिकर्मेणिषष्टीव स्यमाणमे
तत्तीयं विदुः ये पूरवो मनुष्याः यजमाना स्तवमहत्वं जानाना स्वामिवनयंतितेविदुः यद्वा अस्यवीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः

विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत ततुक्षिति विसर्जनीयस्य सत्वं वीर्यमेव विशिष्यते। हे इंद्र यद्यस्मात् कारणात् शारदीः संवत्स
रसंबंधिनीः वत्सर पर्यंतं प्राकारपरिरक्षितिभिः दृढीकृता पुरः शत्रूणां पुरः अवातिरः नाशितवान् अव पूर्वो स्तिरतिः नाशार्थः
अवपूर्वो निनाशयनार्थः। किं कुर्वन् सासहानः नचस्थानमिभवन् धनाय प्रहारेणपीडयन्। सहतेर्यङ्लुगंतात् ताच्छीलिकेष्वा
नश। अवातिरः किंचाहमिंद्र तं मर्त्यं मरणधर्माणं अयज्युं अयष्टारं यज्ञविघ्नानि नं राक्षसादि शासः निगृहीतवानसि वा हेश
वसस्पते बलस्य पालकेंद्र त्वं महीं महतीं पृथिवीं इमा अपश्च समुद्रनधात्मिकान्याहतानि च अमुष्णाः आमादुपहृतवान
सि असुरेभ्यो वयं यत्नवहषिभिः शक्तान् भूमिं तत्संबंधिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्वा अपहृतवानसीत्यर्थः। किंदुः स्वेननेत्या
हा मंदसानः हृष्यन्नेव इमा आपः इमानि अपकार्याणि त्रीण्याधनानि अमुष्णाः लब्धवानसि॥ छ॥ अथ पंचमी॥ ॥ आदि
ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ। चकर्थ कारमेभ्यः पृतनासु प्रवंतवे तेभ्यो अन्यामन्यां
नद्यं सनिष्णत श्रवस्यंतः सनिष्णत॥ हे इंद्र आत् अतएव हेतोः ते वीर्यस्य तव संबंधने वीर्ये यदि पिरइये चकिरन् पुनः पुनः सोमं
तिकिरते यङ्लुगंतात् लयेन शः सर्वेषु सवनेषु दिनरंति यजमानाः अत्रउत्फकंडतइत्याह। मदेषु वृषन् सोमजनित पदे सुस सु
हे कामानां वर्षक उशिजः कामयमाना यजमानान् यदा यतः कारणात् आविथ रक्षसि किंच सखीयतः सखित्वमात्मन इच्छ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा गोस्मान्नयद्यस्माद्विविच्यतर्पयसि।अभिमतेनप्रीणयसिअतस्त्वांकिरेतकिंचहेइंद्रएषोयजमानेभ्यःकारंशंसिंहनाद
४३ लक्षणंचकथंकेरोषिकरोतेःकर्मणिचक्रंकर्षोवितइत्यंतोदात्तत्वं।कुवेतितुच्यते।एतनासुसंग्रामेषुकिमर्थंप्रवत
वेप्रकर्षेणवनितुंसंभजंतुंयद्यथाधीराःसंभजंते।वनतेसुमर्थेतवेतप्रत्ययःतादौचेतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं।किंचतेववसंग्राम
तिनः।वंम्यन्यामन्यंअन्योऽन्यांप्रस्वयमन्यंप्रतिकर्मव्यतिहारेसर्वनाम्नोद्विर्वचनंनंघनदितंतोषेसमहंदुनदिसन्हो
पूर्वस्रुपिवंवाधिवाबोदमोयणादेशःसनिष्क्रतसंभजंते।सनेर्लेटिसिबहुलमितिसिपइट्च्यत्ययेनपुनःप्रत्ययः।आ
त्मनेपदेषनइत्यादेशेआभ्यसयोरातइत्याकारलोपः।बौदसुःदेरेत्वाभावः।नतयास्ववसंतोअवनमिवंतःनयाल्पमत्ने(
काहंतःधनिमितसंभजंते॥छ॥अथषष्ठी॥उतोनोअस्याउषसोजुषेतहर्यर्कस्यबोधिहविषोहवीमभिःस्वर्षाताहवीमभिः
यदिंद्रहंतवेमृधोवृषावज्रिंचिकेतसि।आमेअस्यवेधसोनवीयसोमन्मश्रुधिनवीयसः॥छ॥अयमिंद्रोनोस्माकंसंबं राम
धिनोअस्याउषसःकर्मणिषष्ठीएतामुषससुत्याह।संबंधिनमुषःकालेदुतोजुषेतअपिनावासेवेतउषसंवास्माकं
अयमिंद्रोयज्ञंगवेदित्यर्थःहिःपूरणार्थःगावाचअर्कस्यहविषःपूर्ववत्कर्मणिषष्ठी।अर्चनसाधनंहविःहर्षीमभिर्हव ४३
नप्रकारविशेषैःदत्तंहविःउतोबोधिअपिनामनावकमसत्किंचस्वर्षातास्वर्गसाधुसुखविशेषस्यवासंभजननक्षनेयज्ञे

हवीमभिमाह्वानैराहूतोभवेतिशेषः।अस्माभिराहूतःसनउषस्येवागत्यहविःस्वीकरोषीत्यर्थः।अस्मादिदमुच्यतेयथ
स्मान्नकारणान्नहेवज्रिन्नवस्वसुक्तेंद्रमृधःहिंसकान्शत्रून्हंतुंनृषावर्षितासत्कामानांचिकेतसिअवबुध्यसकित
ज्ञाने।जोहोत्यादिकःलेट्यडागमः।नाभ्यस्तस्याचिपीतीत्यत्रबेदसिबहुलमितिवचनात्लघूपधगुणाभावःअभ्यस्तानामा
दिरित्याद्युदात्तत्वं।तस्माद्धुमः।हेइंद्रमेममन्मननीयंस्तोत्रं।आश्रुधिसर्वतःशृणुकीदृशस्यमेवेधसःमेधाविनःवीयासः
नवतरस्यर्दीक्षितसंस्कारैःसंस्कृतवान्नवीयस्त्वंपुनर्विशेष्यतेनवीयसः।अतिशयेनवतःअसाधारणस्तुतिमतःअत्रयत्न
मानविषयेणस्तकार्येणस्तोत्रमोवविशिष्टंभवति॥छ॥अथसप्तमी॥ ॥त्वंतमिंद्रवावृधानोअस्मयुरमित्रयंतंतुविजात
मर्त्यंवज्रेणअस्मत्र्यी।जहियोनोअघायतिशृणुष्वसुश्रवस्तमः।रिष्टंनयामनभूतुदुर्मतिः।हेइंद्रतुविजातअस्मसुत्या
बहुभान्मायन्नैःसूरविक्रांतवंवृधानःअत्यर्थंवर्द्धमानःअस्मयुःअस्मान्यइच्छन्कामयमानस्त्वंअमित्रयंतंअस्मासु
शत्रुवमाचरंतंमर्त्यंवज्रेणजहिहंतोर्जइतिजादेशःतस्यआभिहवदभ्यास्यादित्वाभिदच्चान्यहत्तिकृत्तमित्याह्योमर्त्यौनोस्मा
कंअघायतिअघंपापंदुःखंवाइच्छतितंजहि।अस्माघस्यास्यादिनात्वाकिंचहेसुश्रवस्तमः।अतिशयेनशोभनश्रवणश्र
णुषश्रावयास्मदाव्हानंकीदृशंतदितितदुच्यते।हेइंद्रत्वत्प्रसादात्दुर्मतिःअस्मद्विषयादुष्टाबुद्धिःअपनुत्वअप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा·
४४

गतामवतुबोदसःशेषोलुकसुवोसिद्धीनिपुणप्रतिषेधस्त्केवलंहिंसारूपा अपितुविश्वासर्वापिक्रोधपरिवादादिरू
पाअपतुतु।तत्रदृष्टांतः।यामनुयामति अग्नेनिरेष्टंच अध्वनः अमेण हिंसितंपरिअंगंयथाहुर्मतिः चौरादिविषयाबा
धवेतद्दूरूमीनुबाधमाहुर्मतिः अपगाबतु।यद्वायामतिमार्गेयज्ञादिरूपेरिष्टं असुरकृतहिंसादिरूपविघ्नंपरिहरसितद
ता॥ ॥द्वितीयस्यप्रथमेविंशोवर्गः॥ ॥त्वयावयमितिषट्चंषष्ठंसूक्तंपरुच्छेपस्यार्षमैंद्रंत्वंतमिंद्रापर्वतंत्वयावयंष
अवंतमैंद्रापर्वतीर्ईद्रस्यतुक्रमणिकाविनियोगोलिंगिकः॥तत्रत्वयावयमित्येषाप्रथमामृचमाह॥ ॥त्वयावयंम
घवन्पूर्व्येधनइंद्रत्वोताः।सासह्यामपृतन्यतोवनुयामवनुष्यतः।नेदिष्ठेअस्मिन्नहन्यधिवोचानुसुन्वते।अस्मिन्यज्ञेविच
येमाभरेकृतंवाजयंतोभरेकृतं॥१॥हेमघवन्मरकःसोस्यंतहिंइयासाधननमुक्तावयंअत्रएनेंद्रत्वोताअतिषव
लिनेंद्रेणत्वयारक्षिताःसतःसत्योऽस्वेतिवादेशःबोदसमाचेष्टनन्यतःशत्रून्आत्मनइच्छतःबलसेनायुक्तान्शत्रून्
समस्यामअभिभवेमतथामनुष्यतःअनन्तहापयागावतःशत्रूनवनुयामहिंसामःगमनात्पूर्वायामयंसंभाजनं।किं राम
चानेदिष्ठेअत्यंतसंनिहितेअस्मिन्नहनिअभिषवयुक्तेअघतनेऽहनिसुन्वतेयजमानायतदर्थंअधिवोचतहविःप्रद ४४
यजमानंयज्ञंवानुहिप्रंअधिवंब्रूहिलोरिवास्येनाऽवचेहेइंद्रवयंयजमानानरेसंग्रामेकृतंजयस्यकर्तारंवामुहि

[stamp]

श्यतक्रयार्थंवाजयंतःहविर्लक्षणान्नमुपाचरंतःविचरंतःविचायेमसोशरदिकंहविरादिकंवावचिनोनेर्व्यत्ययेनश
प।पुनःकीदृशंवांभारंदेवानांसंग्रामेअसुरजयेसेदेवानांसम्यक्भरणेवाकृतकत्तारिभरइतिसंग्रामनामभरतेर्वाहर
तेर्वातियास्कः अथद्वितीया॥७॥स्वर्जेषेभरआप्रस्यवक्मन्युषर्बुधःस्वस्मिन्नंजमि।स्वहर्निर्ज्ञेयथाविदेशीर्णीशीर्ष
पिचाय्यःअस्मत्रातेसघ्याकंसत्तुरातयोभद्राभद्रस्यरातयःअयमिंद्रःस्वर्जेषेस्वर्गगमनसेनसाधनेचरेसंग्रामेसुहेआमिमुखेन
हनस्यद्वाविमोपुरुषोलोकेसूर्यमंडलंभेदिनाविंआदिस्मृतिशुद्धमिद्रः आप्रस्यआपनशीलस्यशत्रुवधायइनसूतोया
नस्यउंडागादिकाग्रस्यवर्धनिमार्गभूतेस्वमिन्भूतेअंजसिअभिव्यक्तिमतिकपरदादिवहितेपुनःसएवशोध्यते।स्वमि
न्नंजमिस्वकीयेसिअंजसिमुखेमहतिसंग्रामेयद्वास्वस्मिन्नंजसिशब्देस्वयमेवअप्रबद्धेनआगतेसति।अहन्निह
ग्निकस्यसंग्रामइतिनहूयते॥आप्रस्यआपनशीलस्यआसमंताद्दिंस्यमीणयन्तुर्वाउषर्बुधउषःकालेअनुशना
यप्रबुध्यमानस्याकामेत्यस्यायागंकुर्वाणस्यकारणेनशान्तरिंवादमिडदत्तेनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वंनित्यवीप्सयोरितिद्वि
र्भावःतत्रदृष्टांतःयथाविदेसर्वज्ञायशिरसाप्रणतिक्रियतेसूयतेचतथेनमित्यर्थः।यद्वायद्वाविदेयेनप्रकारेणहंत
व्यंशत्रुंजानातिनंतंप्रहिणि।तंतंप्रहंमिवेत्तेर्व्यत्ययेनेर्व्यत्ययेनात्मनेपदंपुरुषव्यत्ययःलोपस्त्रआत्मनेपदेष्विति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा लोपः अथवा यथा विदेयं यं विदमे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि अतः कारणात् स्तुत्यर्थः अस्मिन्पक्षे छांदसो विकरणस्य लुक
४५ पूर्ववत् लोपः किंच हे इंद्र तान् रान्यते संबंधीति धनानि द्रामानि। अस्मत्रा अस्माच्चेवमधकृ महएकघोगेकघोगेन संभुवं
तुमहपूर्वदिंचतेरुक्‌ गिगिस्याहिना किंत्वमहस्यमध्रिरिति माध्यादेशः अद्रिमधारणो दानिपातनं कुरू स्वरनिकृ स्वर
निवृत्यर्थमिति मघोनेदानेद्रातस्थूरितः किंचमइंयास्तुत्यस्य गलयः अस्मा सुदतानि दानादिमइ अभिष्टिरणास्मे
तुः॥ छ॥ अथ तृतीया॥ नतुपयःसनथानेश्रुगुष्कनेयम्भिन्यानेवापकृ एवतस्य मतस्यवारमिकूयं। वितहोचेरषहितो तन्य
श्पंतिरश्मिभिः मघाविदेसविंदोगवेषणो वंधुक्षित् द्रोगवेषणः॥ छ॥ हे इंद्रतनुत्वलुभसिद्ध हविलिंहरणमत्रं शुष्कतं स्याः
स्याहिसंयोगेनभूशंदीप्तं शुचेद्गीपिकर्मणएतद्रूपं तेन वयमूतं यत्रयातेतवसंभवति। तथाघतनमपिमर्वेदावामेवयनतइति
भावः अन्नपूर्वविष्वत्याहिनाइवार्यथालु। लिरूरःकीदृशं तदिति उच्यते। यकुयोगेयस्मिन् हविषिदातव्ये समिवसंवरणीयं कृ
यंधानं वेदि वरुणं अरुः एवतकुर्वंतिकृचित्रकम्रवविशेषइतिचेत् उच्यते। कृतस्यसत्यफलस्य यज्ञस्यानिवासधानं संभक्तो सि रामं
यद्वाकृतमितिफलकनामतस्यकृयंधानं घा शोभितिदृष्टिसदोमीत्यर्थः अथवाकृतमादित्यस्य कृयं धानं कालोकात्वरमियज्ञस्थानं ४७
गयितामितनादर्शनवस्यमाणकर्मतिवोचेविवृहि अथवातः कारणात् हितानाः हिवोपेतयो द्यावापृथिव्योर्मध्येसंतरिक्षेशिमि

मिरादित्यकिरणैः पश्यंतिमेघंनिर्भिघरश्मिद्वारा वृषेणरूपं कर्मसर्वेजनाः प्रत्यक्षतः पश्यंति अस्मदत्तं हविरा।
दिसंप्राप्यचित्रातइशिमद्वारा दृष्टिंजनयसीत्येवं नमर्वेदृशपतइत्यर्थः इदानीं परोक्षकृतयाक्तोति सखायसखल्वि इंगा
वेषणीउकस्यावेषणशीलकतथावंधुक्षित् द्रुःहविःप्रदानादिबंधुभावंप्राप्तव द्रोयजमानेभ्यः गावेषणः गवांप्र
सिद्धानांएषणकर्त्ता इषवाबहुलकान्तैरिल्फदयद्गागवेषणमार्गेणपूर्ववत्सफरयजमानफलसमगायितेत्यर्थः अ
रुद्रक्कमेणेवकर्त्तामत्वविदेविदंतेउद्दकमानिप्रकाशंजानाति॥ अथचतुर्थी॥ छ॥ नूइत्थातेपूर्वथाचप्रवाच्यंयदंगिरो
भोवणोरपव्रजामिंद्रशिक्षन्नपव्रजःऐभ्यःसमान्यादिशास्मभ्यंजेषियोभिचासुवद्योरंधयाकंधयाकंधयाकंचिदव्रतं
रुणायंतंचिदव्रतं॥ ब॥ हे इंद्रतेनवसंबंधिकर्मइदानींउक्तप्रकारंवक्ष्यमाणं रूपंवापूर्वथापूर्वमिवपूर्वेयथावृद्धिसंवा
चंसर्वैस्तोतव्यंतहरिदानींनूनमपिस्तुसंग्रइत्थेत्सनूईथाअसारित्वातप्रकृतिभावःकीदृशंतदितितदुच्यते यत्तुंगिरोभ्यः ए
तद्गोशेत्सत्रेभ्योमहर्षिभ्यः एषामर्थायव्रजेश्वंतरितेगवतंमेघंअपावृणोः अपव्रजानवानसिमेघस्तुत्याघवर्षिमुत्सादितवा
नसि। व्रजइतिमेघनामव्रजःवराहइतितन्नामसुपाठानु। किंचहेइंद्रव्रजंगवांसमूहंअपअयपदभ्योपहृत्यतेभ्यएवांगिरोभ्यः शि
क्षन्वितरत्नरक्षितवानसि। पद्मापणिभिरपहृतंबिलेस्थितंगवांजनमपहर्तुमपावृणोः अपद्वारंद्वाराएणकरोः किंचहेइंद्र

वे·भा ४६ ध्यरू॥ षिभ्यः समान्या दिशा समानय्यारीत्याते भ्योयथा हृदासि। तद्वत्वं अस्मभ्यमपि नेष्विषनं संग्राममेवानयतेत्यर्थः पुष्यस्वच्छो
दसो विकरणस्यलुक छान्दसत्वात् येन परस्मैपदं किंच त्वं सुत्रस्ग्नः वरस्थमपि षवं कुर्वद्भ्यो महां कचिरन्नतं सर्वमपि स्त्रथछा
नंयाग विरोधिनं रंधयवाधय मदधीनं कुर्वित्यर्थः। नकेवलं मयज्ञभ्यं किंतु इन्द्रणायंतं चिरन्नतं विदित्यं पकुरुतिस्मा
सु रोषं कुर्वंतं यमेवायष्टारं त्वयं रोषचंतं वायद्वा हन्यणायतं चितरोषवंतमपि अन्नतं कर्माणं पुनर्हननेन समर्थानुर्य
नंधया। हननीररोषेकरणा दिवत्ययेनाकार॥ अथपंचमी॥ ॥संयज्ञनाः क्रतुभिः शूर ईद्रयद्वा नहितेन रूषंन अवस्पव
प्रयरूंन अस्ययेनाकार॥ अथपंचमी संयज्ञवस्पवभस्मा आसुः प्रजावद्दिद्वाधे अर्वैर्वाजमा इंद्र त्वं दिदिधिषेणधीन
योदेवां अच्छा नधीतयः यत्र यइंद्र शूरविक्रांतः सत्रजन्यान्जन्यान्सर्वान्सुजान् क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीरयन्सम्यगी
रूषानि तत्रहि षचाश्रंत्यामिरूपेसर्वेषांवुद्धिष्विच्छांतोर्विषयानुसौलयामीत्यर्थः यद्वा क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतद्रू
रूतरूपेभिमित्त भूतेस्तत्फलैर्योजयनि। एवंप्रेरयति सति अवस्पवोचामिवंतोयजमानाः धनेग वादिरूपे हितेचाभिमतेमति राम ४६
यद्वाहितेधने अभिप्रेते सति तरूषंताहिंसंतिशत्रूनत रूष्यतिवधकर्मा छांदसो लुङि व्यत्ययेनश्लेरङतरतेर्वालङ् उकारश्च
परीपसुयो विकरणः तंवीत्यर्थः अत कारणात् अवस्पवोनंद्वविलैस्त्वं इंद्रायान्मनेवाइच्छेतः संकर्षणायनंतं वादसेलु

[stamp]

ङिव्यत्ययेनस्वः किंचतस्माद्द्रतनस्मे असिद्धायेव अायुर्द्देविलै रूणमर्त्तं प्रजावत्युत्रादिसहितंभवतितैः सहितेद्दीयत
इत्यर्थः किंचयजमानाः जसा स्वकीयेन बलेन युक्ताः बाधशत्रूणां बाधतेनि मित्तभूतेस निबाधितुंवा रूत्पार्थेन चेके
केन्यचनइतिकेनप्रत्ययः पापंअर्चंति पूजयंतिय द्वा नस्मादिति यजमानायेव बाधे बलेनि मित्तभूतेसनिबाधइ
निबलनाम बाधः त्वविषीतितन्नामसु पाठात् प्रजावत्पुत्राद्यपेतमायुः अत्त्रंल सुजसाबलेनयुक्ता अर्चंतिइंद्रयू
जयंतिरूत्विजइतिशेषः। किंच धीतयः कर्मवंतो यजमानाः इंद्रइंद्रसमीपेगंगाघोघोषद्रतिवत्तत्सामीप्यलक्षणा इंद्र
लोकइत्यर्थः तदुक्तं नुकनिवासछानंस्वार्थयत्रदाधिषत स्परयं प्रि धिषश त्रेअच मोधारणार्थः नोहोत्यादिकः व्यत्यायतो
तादेशः तुएवपुनर्विशेष्यं तेधीतयः स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतोदेवो अवानदेवानामिमुख्येनशत्रुमितत्तुं कां दिधिषंतेस्य
न्यथः। अविवाक्ये हनिमानसंग्रहणानंतरं नरूवेषु दृश्यमानेषु अधर्युप्रमुखाः सर्वेयुवेनमित्येतांजपेयुः गार्हपत्येनुद्दन
तिरवंडेसूचितं। युवंतमिंद्रापर्वता पुरोयुधेतिनपंतइति॥ छ॥ सैषापष्ठी। युवंतमिंद्रापर्वतापुरोयु धयोनः पृतन्यादप
तंतमिद्धतं वाजणेनंतमिद्धतं। दूरेचत्ताय छंत्सद्गहनं यस्तिनक्षत्। अस्माकंशत्रून्परिशूरविश्वतोदर्माददीष्टविश्वतः
॥छ॥ हे इंद्रश्च सिद्धपर्वतः पर्ववान् मेघः तद्दभिमानी देवःनौयुवां युरोधयभसंग्रामेपुरतो योद्धारौहोसमाकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मानृह
इ.पर्ष्टा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे॰भा तुंष्टतनान्मनइत्वंनितंतमितु सर्वमपिशत्रुं अपहतंनाशयहंतेलीघवुरानोपदेशे सुनासिकलोपः केनसाधनेनेतिनडुच्यते। तं
४७ तमित्र सर्वमपिशत्रुंहुंतुं वत्रेणसाधनेनसाक्रतंईदृक्सामर्थ्यमस्तीतिदर्शयतियत्योवज्रः विंग्रव्ययः इरेवनाथ अत्यं
तइरदेशेगंतायचातयतेर्वानाशकर्मणः नुष्ठायदर्शनं अपत्राये त्यर्थः यमितस्त्वाभितेसाहोनिपातनादिड्भावः ताइशं
शत्रुंवतत्वत्यतत्व्रंदयतिकामयतेहंतुंबृहतेः कांतिकर्मणइदंरूपं। किंचगर्भेनंडुरवगाहंस्थानंअनिकठिनंहृदयं चात्रु
समीपंवाइनेरूतव्यासो लिनरूगतोवाहसइकारोपजनः इनस्तानिवोपरूसंतरंइदानीमिंद्रानीमिंदएवस्व
यतोहेसूर शोर्यात्पितृत्वमाकंविरोधिनःशत्रून् विश्वतोविश्वातोविश्वान्सर्वान्किंनिकस्तमिलूपरिबाहिः विश्वतोवि
वेहृपायेदर्षीष्टदार्यसिकिंचदर्मशिचूर्णदारकः दारयतेस्त्योभ्याविदृश्यतइतिमनिनूलिलोपउदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम
मनिनुदात्तत्वेहस्वत्वंदसः यद्वाहृभयेघयादित्वान्मितोह्रस्वइनिहस्वत्वंतवपूर्वोकोनवत्रः विश्वतः सर्वान्शत्रून्सर्वेहृपाये
पे वर्दिष्टदारयति। यद्वावर्मशित्रूणांदारकः इंद्रोदर्शोदर्षीष्टकारक्तेनदारयतिशत्रून्॥ ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेएकविंशोवर्गः॥ ॥इमे राम
सुनामीतिसप्तर्वंसप्तमंसूक्तंपारुवेपमिदं आद्यत्रिष्टुप्अभिज्ञगत्या द्याश्चिन्नोअनुष्टुभः पिबामत्स्येमितेषगायत्री अवर्मेहइं ४७
त्यषानमिधानादन्त्यपिः अत्रानुक्रमणिका। इमेसप्ताद्ये त्रिष्टुपतिस्रोऽनुष्टुभोगायत्रीर्धृतिरिति। अस्यसूक्तस्यविनियोग

माह॥ शौनकाइमेसुनामीतिपुरावित्युच्यत्सुप्तकीर्त्तिताः तारूपप्रभयतोनेतः इक्षतनुकामांअसमञ्जुते। तारूपनहंतिरहासिसपतो
अनियबसि॥ तत्रप्रथमा॥ इमेसुनामिरोदसीकृतेनइहोदहामिसंमहीरनिंद्राः अभिल्वगप्यत्रहताअमित्रावैलस्थानंपरिद्यहा
अशेरन्॥ वा॥ हेइंद्रकृतेनवद्धेपपेनयत्तेनबलेनोभेरोदसीद्यावापृथिव्योसुनामिलोकद्वयाहिसकानांतवायष्टणावमेपराभेने
नपानयामि। किंचभूलोकेअनिंद्राइंद्रविरहिताःनामाअयभूतामहीः सर्वाः अतएवडुहः द्रोहिणीमाधारभूतत्वात्। ध्वयम
पिमनचाता। दोग्ध्रीः संदेहामिसंभूयेकहेलयादहामि। पुनःस्तएवविशिष्यंते। यत्रयासुभूमिषुअमित्रः शयकः अभिज्ञगप्य
मितोहवाहनाः सर्वतः प्राप्ताअस्मभिर्घातिताः वाजगतिगतिकर्मा वांदमोक्षतुनेसर्वेरस्मरहिसिताः त्रिहि मारीः इत्यविघस्मविभा
षतीरप्रतिषेधहिंसितनासंताः अशेरन्शयनंभाःशोतेरन्त्यायेनपरस्मैपदं। शीङोरुट्स्त्रीडः सर्वधातुकेगुणःदेलस्थानांकिलस्थानंवि
लशाष्ठोगर्तेसमानार्थः सत्कार्तेश्मशानवचनः अतोयमपिस्मशानवाचीअथवा किलसंबंधिस्थानंविलशब्दोगर्तेसमानार्थः सत्व
गर्तःश्मशानवचनः अतोयमपिश्मशानवाची अथवाबिलसंबंधिस्थानंनागलोकःतत्रवाअशेरन्यद्वाकिलरूपइतिधातुःयत्रर्थे
कन्स्वार्थिकोणलत्वशवादिप्यंतइतिवैलस्थानंश्मशानंतस्यायाहताः भूमिंश्मशानवत्रूपांसर्वत्रशभ्रोनात्रुदहामीत्यर्थः॥ १॥ आ
भिल्वगाविदृद्विकशीर्षातुमनीनां॥ विंहिवहरिणापदामहाव्हरिणपदा॥ छ॥ अहिवंवेरिणामरुकायहाअइमेघसादतीरिइंचया तुम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तीनां हिंसां न हतीनां सेनानां यद्दा यातनासाधनास्मायुधानिया न्निति हितीनां स्मथ वा यातवारक्षां सितिहितीनां नां कर्मेणि षष्ठी शत्रू
णां सेनाः अभिल्लपाचितः शालियविधिचूर्णयय ह्नानामासंबंधीनि यथादीनि विधिकेन साधनेनेति तदुच्यते वङ्गिरिणा परावेष्टनशी
लेन सर्वव्यापिनेन वहीयपादेन अनिविष्टतेनेत्यर्थः यद्वा नङ्गिरिणा परावेष्टनशीलेन हस्तिनः संबंधिपादेन पैरावतपादेनेत्यर्थः न केवले
लेन सर्वव्यापिनेन वहीयपादेन अनिविष्टतेनेत्यर्थः यद्वा वङ्गिरिणा परामहावेष्टनवलास्वीयेनैरावतसंबंधिनापादेन विधिचूर्णयचदवेष्टनेरव ङ्गिपिंज्यादि अज
नायनकेन पादेनेत्याह महावङ्गिरिणा परामहावेष्टनवलास्वीयेनैरावतसंबंधिनापादेन विधिचूर्णयचदवेष्टनेरव ङ्गिपिंज्यादि अज
रज खाविस्युरचयत्यर्थः अतएतिदुना वितिनः॥ छ॥ अथ तृतीया॥ अवासामघवऊहिशद्दीया उ उमतीनां॥ वेलछ्रानके अर्मके म
हावेलछे अर्मके। हे इंद्र मघवन् धनवन् अश्वासां यातुमतीनां यातनासीधनान्यायुधानियान्निति हितीनां यातु धनवतां वा सेनानां श
दौ बलं अवजहि चूर्णय तया रुवा च अमीकुकुस्मितं शवेरणीयेवेलछानके कुस्मिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने पक्षयेति शेषः य
द्दा वेलस्थानके विलसंबंधि कुस्मिते छाने अंधकाराघने अधोके छापयेति शेषः न तु यत्रक्षचित्तरु चेनेत्याह महावेलछे सर्वे
गंतव्ये महाश्मशाने नामलोके वा उ तु नः कीदृशे अर्मके कुस्मिते गतासु निभरणीये॥ अथ चतुर्थी॥ ॥ यासां तिस्रः पंचाशतो राम
भिल्लंगोरपावपः त सुनेमनायनितक सुनेमनायनि। हे इंद्र यासां पूर्वोक्तमंत्रोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचशः त्रिगुणितं ४८
पंचाशत्संख्यासाधवतः अभिल्लंगाः। अभिगमनेः ल्वंगानिर्गति कर्मेत्फतः अभिगम्य अपावपः नाशितवानसि हे इंद्र तन्नाहश

शिना वधादिरूपं कर्म सुमनायति सुष्टुसंभावयतीत्यर्थः किं च हे इंद्र तेतव अथाई शत्रुसेनाजयरूपं महत्पितकदिति सुमनायति
अर. त्वमिदमिति सुष्टु मन्यते॥ छ॥ अथ पंचमी॥॥ पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिंद्र संमृण। सर्वरक्षो निबर्हय॥ छ हे इंद्र पिशंग
भृष्टिं इक्तवर्णं अभ्रणां अतिभयंकरं शब्दायमाणं भृमणशब्दे यंङ्गतानुपंचाद्यचि वांद्रसो मल्लोपश्च यद्दा महांतं अतिशब्दमि
त्यर्थः॥ अंभृणइति महन्नाम सुपाठ। तंअंभृणः माहिनइ मितनयपाठात् उक्तविधिं पिशाचिं पिशाचिविशेषं जरामिस्ये के संमृण
सम्यक् हिंस यन केवलं तमेकं किंतु सर्वरक्षः रक्षणमिमित्तभूतं राक्षसादिकं निबर्हय निषूदय बृहहिंसायां चोरादिकं न्ना
मयधकर्मेतन्निनितोशय मि निबर्हयतीति नित्रोक्तः वा नादशरात्रस्य षष्ठेहनि पउगशस्त्रे पंचस्यावमहइंद्रत्यादि कं सथ
माहितीयेष स्वेनिरवंडे सृत्रितं। अवर्महइंद्रवृषेत्रिंदेति॥ छ॥ सिषा षष्ठी॥ अव र्महइंद्रदादृहि श्रुधीनः शुशोच
हि द्यौ क्षा न भीषा अद्रिवोघृणो नभीषा अद्रिवः शुष्मिन्तमोहि शुष्मि भिर्वधैरुग्रे भिरीयसे अपूरुषघ्नो अप्रतीत
शूरसत्वभिः॥ ॥हे इंद्र महः मरुतो मघस्य कर्मणि षष्ठी महांतं जलधारिणं मेघं महांतं वृत्रं वा अवः अवस्तात्तस्य वा अनुसंपूर्वां
क्षरत्वाहिना अशिप्रत्ययो वाद्देशः स्वअवस्य धरवशित्फ मयथा बंदसीतिरेफः दृदृहि विदारय किं च नः अस्माकं श्रुधि श्र
णु अद्रिर्मेघस्तद्वान् इः हियस्मात्कारणान द्यौः फल्लोकानाम् अयमूतः शुशोचतिस्व च्छभावेन हविराघथावादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा· तिभावः। किंचनाशोनहेतिभूतानामात्मायंतिनिवसंत्यस्यामितिक्षाः॥ क्षिजेयेकृये। अधिकरणेक्विप्। क्षासर्वनिवासा। अथभूमि
४९ तिवमायथाभीषवत्स्वभावात्तस्मादिशोषेभीत्याशोचतितद्वल्लोकद्वयमपिस्वस्वभावेनशोचतइत्यर्थः। असुरपक्षेलोकद्वयं
मात्मप्रवर्द्धमानंघर्मसमसहमानेद्यावापृथिव्योशोचतइत्यर्थः। तस्मात्सधीतिपूर्वेत्राचयः भीतोदृष्टांतः। हेअग्नेइवःशत्रूणां
मंहत्कयहाअग्निर्वित्तःतेनतदुक्तहेइंद्रघ्नणात्भीमानदीप्तात्अग्नेमूर्तितरात्चक्षुभीत्येवचक्षुभीत्यापूर्वंयथाद्यावापृ
थिव्योधनहत्ताअग्नेचमिहासमाकुर्वन्पूर्वंजगतिमहाधकारेणावृतेसमितिदेवावित्याग्निसाथितवंतःसचचक्षुरूपेणद्या
वापृथिवीभ्यांसकाशात्तमोविदस्यानुयपघनतंदृष्ट्वाद्यावापृथिव्योबिभ्युतुरितिनामचोभेचक्षुर्बिभ्युरित्यादिश्रुतितोवगं
तव्यः। यद्वाप्टणःकेवलोऽग्निःतस्माद्यथाभीतस्तद्वत्साचभीतिरवेजेतांरोदसीइत्यादिश्रुतितोवगंतव्यः। तादृशाभीतिर्वृष्टिप्रदा
नेनपरिहर्त्तेत्यर्थः। हेइंद्रत्वंशुष्मेभिर्बलैःशुष्मितमोहिअतिशयेनबलवान्खलुअतःकारणात्। उग्रेभिःउग्रैःअतिक्रूरैःन
घेम्नदुणायेसहितस्त्वंईयसेशत्रून्मेघावागवसिईङ्गतौदैवादिकश्चात्स्पृहाशुष्मिभिर्वधैरितिसंबंधः। हेशूरअविक्रांतवभिरश्व राम
तां..वसनेःरक्षःप्रभृतिरूपतिगात्युद्देशत्रुभिरनाक्रांतयचासचभिःप्राणिभिरनुतमनक्षेरधिगतअपुरुषघ्नयोरूपोपेतानां ४९
ययआनसमर्थानामहनचे त्रिसप्तेःसप्तभिःसप्तभिःसप्तभिर्वासचभिरनुवरेरुपेतःसनईयसइत्यन्वयःप्रातःसवनेब्रास्त्र

णावंसिनःप्रच्छितयाऽपायाःपुरस्ताद्धनोसिर्हत्यैषाशेहाणीयानवैवरवंडेसूचितांवनोनिहिसुवन्नूर्यंपरीणसोमोवुवोऽस्मदभिमानिनिपो
संपतिः छा॥ तमेनोसप्तमी॥ वनोनिहिसुवन्नूर्यंपरीणसःसुवानोहिष्मायजत्यवद्विषोदेयानामवद्विषःसुवानइन्द्रियासनिसह
साधीन्यस्यः। सुवानायेइंद्रोदात्रानुवरयिंददात्यासुवं। हेइंद्रसुवन्नूर्वासुद्विष्णाभिषक्रवंत्यजमानःस्वयंपरीणसोमोवुवोऽस्मद
भिनामवैर्वसव्यंगतवावावहनोगृहंहंतिहितअस्मादाक्रमंतेहिप्रसिध्यर्थः। किंचसुवानोहिसोमयागंकुर्वाणएवापरीणसःप
रिणोनहान्संवहान्नुद्विषोद्देष्टव्ययजनाशयतिनाकवलंयागद्वेषिणःदेवानांद्विषोप्यवजयति। किंचसुवानइत्अभिषवो
पलक्षितंयागंकुर्वाणःहेइंद्रत्वत्प्रसादात्वाजीवाजवान्अन्नवान्अहंतःपरैरनाक्रांतःसन्सहस्रान्यपरिमितानिगवादधनानिषा
सतिसाधयितुंसंभक्तुंइच्छति। सनेःशत्रनिसनीवंतर्देतिविकल्पनादिङभावेननसनस्वनेसाचं। केनेदंलभ्यतइतिशहसुवानायइं
द्रमुद्दिशसोमयागंकुर्वाणस्ययजमानस्यअयमिंद्रःअभुंकसनाइवनशीलेऽस्यविसमद्दिंरयिंगवादिरूपंधनंददातिस्म
बतितस्मात्सुवानःसिषासतीत्यर्थः॥ द्वितीयस्यप्रथमेद्वाविंशोवर्गः॥ ॥इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवे
दार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्येद्वितीयाष्टकेप्रथमेमंडलेएकोनविंशोनुवाकः १ ॥ ॥विंशेनुवाकेषड्सूक्तानितत्राव
शुवइतिदशर्चंप्रथमसूक्तंपारुच्छेपमात्यष्टं। वनोवायविलंसाष्टिःचतुःषष्ठ्यह्रएयवित्कव्यमानवादिरमुनातंव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३२१६

नत्र प्रथमाः॥ वायावायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः। तेषां पाहि श्रुधी हवं॥ १॥ इति नवर्चस्य प्रथमसूक्तस्य मधुच्छन्दा ऋषिः। वायुर्देवता। गायत्री छन्दः। अग्निष्टोमे विनियोगो लैंगिकः नत्र प्रथमाः॥ वायावानुवोरार
वे·भा· वायुदेवत्वं अत्रानुक्रमणिका। आवाकङ्घायव्यं वंव्या हिरिमिविनियोगो लैंगिकः नत्र प्रथमाः॥ वायावानुवोरार
५० वायुदेवत्यं अत्रानुक्रमणिका॥ आवाकङ्घायव्यं त्र्यास्त्रिरिमिविनियोगो लैंगिकः ॥ वायावानुवोरार
हाएण अभिमयोवहं विहपूर्वपीतये मो मस्य पूर्वपीतये। उद्धौ निश्रुपूरतामनसि छत्रुनानती। विपुवतारायनायाहि
रावनेवायामरवस्य रावनेवासोवावोंनुवंगमनशीलाः रहाएणशीघ्रगामिनः बलवंतोवा समर्थान्नियुसंतकाश्राश्रं
स्वारहिगतो लिटः कानचलोंदमतुनासिकलोपः इहअस्मिन्यज्ञेवहंतु आपयंतु किंमर्थं पूर्वपीतये पूर्वत्वानायपुनः किम
र्थं पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पुरापानायमरुद्धरिवात पूर्वपदं तोरान्तश्च। किंचहेवायो तेतव मंत्रबंधिनः सूनृता प्रियसत्यात्मि
कास्तुतिरूपाश्रसमरीया वाक् तिष्ठतु आप्रिस सर्वदीवर्तनाहर्षयचित्यर्थः सूनृते विवाङ्गाम सूनृता बलेतिवचनाम सूनृवा
तऊर्ध्वा उन्नता तथा तान्नीतवगुणान् विशेषेण अवगवंती। सोमयानार्थे तु तस्यर्थे चहे वायो मखस्य यज्ञस्य रावने रातव्याः
यहविषतस्त्री कारायपुनः किमर्थं रावनेऽसम्भ्य अभिमतरानाय। उभयत्र रहातेः कर्मणि भावे च कमेणेणार्दिको विनः
यहविषतस्त्रीकारायपुनः किमर्थरावने अस्मभ्य अभिमतरानाय। ॥ अथद्वितीयामृचमाह॥ ॥ मंदंव वामरि राम
स्क्रोत्रुरुलींपश्च लोपः नियुवतारथेननियुभिर्युक्तेन रथेनायाहि आगच्छ॥ सधीवीनानि ५०
नोघा। विंरवोस्मन्क्राणामः सुकृतामभिघवोगो मिः काणाअभिघनः यहकाणाइराधेरत्नं समचंतऊतयः। सधीवीनानि
युतो रावने धियउपनवर्तई धियः॥ हे वायो वाचा अस्मत् अस्माकं संबंधिनः इदवस्तोरयितारः सोमाः मरंतुमारः

यंनुवन्ययेनपरक्षेपदं कीदृशाः सोमाः मंदिनो मादयितारः शाणमः कुर्वाणाः स्वकार्यहर्षादिकं सुरुता अभि
वदृशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः अभिघवः अभितो घोतयंतः गोभिर्वा अग्निर्मत्ररूपाभिः कीणाः
क्रियमाणाः हूयमानाः यद्वा गोभिर्गोरभिः आहवनीयं प्रस्तानेरभिः प्राणाः हूयमानाः करोतेः शानचलांदसः
शलोलुकातथा अभिघवः अभिघवः अभिगंतारः हे वायतत्कारणात् शक्तप्रसिद्धो। रत्नअस्मद्यागादर्शं प्रति
गंतुसु आहवंतं समर्ह्यिपितार मात्वां नियत एतत्संज्ञकाः स्ववास्याः रावातरानायहविः स्वीकारानिमित्तं धि
यः कर्माणुद्दिश्य मचंते आवां संगच्छते यागदेशं वा। किमर्थं इराधे आयापयितुं वा ईरगतो तुमर्थे त्राध्येप्रत्ययः द्
स्वक्षाहसः इरध्यातिः परिचरणकर्मा इरध्यती तिधेमेति तन्नाम सूक्तवान् कीदृशपस्पाः काणाः स्वव्यापारस्य
सिद्धिरिकं कुर्वाणाः काणाः कुर्वाणा इति यास्कः ऊतयः रक्षणवंतः प्रीतियुक्ताः वा तथा सधीचीनाः वयामहांचस्य
सहस्यमधिविभाषांतोपि तिस्वार्थे ख्वन्प्रत्ययेनां तो राक्षः किंविधियः कर्मवंतः बुद्धिमंतो वा ऋत्विजो यजमाना
वाडपक्षावनेउपेत्य कुर्वंति स्वाभिमतं विज्ञापयंतीति वा॥ अथतृतीया॥ ॥ वायुर्देवना रोहि नावाधुररुणावा
रथेअजिराधुरिवोढ्वेवहिष्ठा धुरवोऽन्हवोप्रबोधयापुरंधिजार आससमनी मिवाप्रपक्षयरोदसी वामयोष

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा सः॥ छ॥ अयंवायुः रोहितोरोहितवर्णौ वह्निष्ठौधुरिध्मेरणप्रदेशेरथस्याग्रभागेयद्वाभारवहनेपुनः
५१ क्वचियोजयतियद्वा क्वचित् अरुणाअरुणवर्णौधुरियुक्तेतथाअजिराअजिरौगमनशीलौवर्णविशेषः
युक्तौ कदाचित्केयदेतदुभयत्रमंत्रबध्नते। किमर्थंयुक्तमूनितदाहवो। व्हिवेधुरंवोढुंभारवाहनायकिंचवहि
ष्टाद्वहिष्ठे अतिशयेनवोढारावाप्तौवाटुशब्दातिष्ठति। तुरिष्ठेमेयस्स्विति टलोपः इत्यादिकमस्तिद्वयोर्निवर्त
तेद्विर्वचनस्याकारः धुरिवोळ्हवेमहद्भारंवोढुमर्हतिभावोवोढव्योमतिपुनःपुनर्वायुग्रहणं अहोयोजनवचनंच
अतिशीघ्रंआगच्छतीतिज्ञापनार्थं इदानींप्रसङ्गेणाह। हेवायो पुरंधिवक्रुभस्तसामर्थ्यात्प्रजमानामिविगम्य
तेपुरंधिर्बहुधीरितियास्कः तंप्रबोधयरथेनशीघ्रमागत्यप्रज्ञापयहविःस्वीकारायेतिभावः तत्रदृष्टांतः जारस्य
रहारिकः आससतांसागमनध्याननईषत्स्वपंतंपुरंधिमिवप्रकृष्टशरीरधारिणींयोषितमिवतांयथास्वमंकेते
नक्तं प्रबोधयकिंचनदृर्थीरोदसीद्यावापृथिव्यौप्रचरूपयप्रकर्षेणप्रख्यापयप्रकाशयेत्यर्थः तत्प्रकारार्थंउषसो राम
स्वयउषसः कालानपित्यथावत्ख्यापयप्रभातंकुर्वस्सर्वाःपुनप्रदेवप्रार्थ्यते। अथवसेश्रवस्यत्रनामनवहवीरूपा ५१
नेद्धीकारायउषसोवासय॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रावस्त्रातन्वतेदंसुरश्मिषुचित्रा

नव्येषुरश्मिषु। तुभ्यंधेनुःसबर्दुघाविश्वावसूनिदोहते अजनयोमरुतोवक्षणाभ्योदिवआवक्षणाभ्यः॥ छ॥ हेवायो
त्वदर्थंउषासः उषसः पूर्वींकृत्वातयाप्रकाशिताः शुचयः शुद्धाद्रीप्तावापराभवतिः अत्यंतदूरदेशे अत्यंतरि
क्षेदंसुदंसेषुकर्मवत्सुयद्वागृहनामैतत् अत्यंतलोपश्चारसः गृहधरादारकेषुरश्मिषुस्वकीयेषुतेः भद्राणिस्नी
यानिकल्याणानिवस्त्राच्छादनयोग्यानिवस्त्राणिनन्वतेविस्तारयंति यद्वाउषसः दंसुयागगृहेषुदेवयजनेषुर
श्मिषुहोमायप्रदीप्तानिज्वालावसुआगतायतुभ्यंभद्राचवस्त्रातन्वतेअग्निज्वालाएववस्त्राणिविस्त्राणिविस्तारयं
तीत्यर्थः उषःकाले अग्नीनांप्रज्वाल्यमानत्वान्नूताएववस्त्राणिरूपचर्यीतेनकेवलंसाधारणानिवस्त्राणिनेत्याहन
व्येषुनूतनेषुप्रयमानेषुरश्मिषु रश्मेरोऽवीयत्त्वांतोयिप्रत्ययइत्युपवादेशः यनोनावइन्याघरदाघवौ। रश्मिषुचित्राणि
नानावर्णयुक्ता। निश्चाश्चर्यभूतानिवाउषःकालेरश्मीनांनानावर्णत्वादितिभावः अग्निहारेतिपक्षेज्वालानांकाली
करालीआदिरूपेणनानावर्णत्वाच्चित्रत्वं। किंचहेवायोतुभ्यंत्वदर्थं यागार्थमेवाधेनुः घृतादिनाप्रीणयित्रीगोजा
नवेकवचनंसबर्दुघासबर्दित्यमृतनामतस्यदोग्ध्री दुहकब्धश्चेतिकप्रसती विश्वावसूनिसर्वाणिधनान्यान्नादिरू
पाणिदोहनेस्वयमेवदुग्धेप्रीणयतीत्यर्थः कर्मकर्तरिदुहस्त्रनमाडिः नियगभावश्छांदसः शयोलुगभावः कप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वविशेषइतिवेतउच्यतेहेवायोदिवादीप्तादंतारिक्षानुगना। एतन्नामकान्प्रेवंविशीर्यरघ्रात्वात्तान्द्रस्थ
भूताभूदेवानयज्ञःजनयभिकिमर्थमितितउच्यतेवस्तणाभ्यःभवरणाभ्यःप्रवरणशीलाभ्योद्याःवष्टिलक्ष
णाभ्यतथावक्षणोभ्यःनदीभ्योमेतन्वक्षणाः।रुणातइमितन्नामसुपाठात्।तन्नामसुपाठान्नासामर्था
या॥ठ॥ अथपंचमी॥तुभ्यंशुक्रासःशुचयस्तुरण्यवोमदेषुग्राइषणंतभुर्वण्यपामिषंतभुर्वणिवांसारी
दसमानोभगमीदेतक्रवीओवंविश्वस्माद्भुवनात्पा। निधर्मणासुयान्पासिधर्मणा॥छ॥ हेवायोतुभ्यंवरथं
शुभ्राःकासोदीमाशुचयःशुद्धाःसोमस्यपानारोन्यंतंशुद्धाभवनि।किंभुवत्वयंतेपांशुद्धवेतुरण्यवःत्वरण
युक्ताःवांषाक्षुंठयाउग्रस्यतेजसःसोम॥मदेषुतवदेषुनिमित्तभूतेषुभुर्वणिभरणवतियागेइषणंनगम्रा
हवनीयंगनिगच्छंतिदवतिवात्ययेनात्मनेपदंशम्नमोद्वौविकरणौ।रविंभुर्वणिमेघइयंतउदकंइच्छंतत्पादयि
तुश्च्योहूयमानस्याहुतेराश्मिद्वारादृष्यादकवातयद्वायजमानस्याहुतेराश्मिद्वारादृष्ट्यात्दकवात्यद्वा
नस्ताताद्राक्दिश्यात्नुःक्रानाःअपांवर्षणमिच्छंतिकिंचहेवायोभगंनजनीयंवानसारीनूसरणवान्अत्व
नभीतःदसमानउपक्षीणोयत्नविधानुकैःपयोवतादिनियमैर्वयिजमानःतत्ववीयेनस्करणांप्यतेविघातिनांश्र

अत्यत्गमनायइयेसोतिईडःस्तुतोअरादिवाहपीलुकयतत्त्वंविश्वस्माद्भुवनान्नर्वलोकान्भूतजातानवालो
चसंबंधिनोभयान्धर्मणाअस्मदीयहविषांधारणेनरक्षिकिंचेअसुर्यात्असुरसंबंधिनोभूयात्त्विशेषे
णेक्षासिधर्मणाअस्महारेणनपोषणेनवाअसुरूःसनूयतएवंकरोषिश्वताक्षोतीत्यर्थः॥७॥ अथषष्ठी॥त्वंनो
वायवेषामपूर्व्यःसोमानांप्रथमःपीतिमर्हसिसुतानांपीतिमर्हसि॥उतोविहुत्मतीनांविशांववर्जुषीणांवि
श्वाइत्तेधेनवोदुह्रआशिरंघृतंदुह्रतआशिरं॥८॥ हेवायोत्वंअप्रपूर्व्यःनविद्यतेपूर्वेयस्मात्तत्तानमपूर्व्यंतदर्हः
तीत्यपूर्व्यःतादृशःअतएवप्रथमःइतरोदेवेभ्यःपूर्वभूतःसन्नसोमानांपीतिंपानंअर्हसिप्राप्तोपियत्नयत्राभिषवो
पतितसर्वत्रचनियमेनपिबसीत्यर्थःपूर्वप्राथम्याभिप्रायेणइदानीमुभर्वत्रप्रोमवतियागेअस्यपानमस्तीति
पयितुंपृथगभिधानंनकेवलंसोमपीनमात्वंअनोअपिउविहुत्मतीनांविशेषेणहोमवतीनांआह्वानवतीनां
वाक्कुह्रोतेभ्यंपदादिलक्षणोभाविधिपृतनोमउपह्रीयोवववर्जुषीणांअनभिमतपापंवर्जयंतीनांवर्जयतेर्लिटःक्व
सुडीपृमंप्रसारणव्यानिविशांऋत्विगपजमानरूपाणांप्रजानांसंबोधिहविःस्वीकरोषीतिशेषःअयह्रानेपोयरणं
विश्वाइत्धेनवःसर्वाअपिगावःवैरर्थिआ।शिश्वणइय्वंक्षीरंदुरेदुहंतिस्वयमेवकर्त्तारिनउसुनमाडितियगभा

वे·भा· रुः॥लोयन्नआत्मनेपरेषितिनलोपाबहुलंजेरुसीतिरूपानथाआशिरंघनांउपन्नरणामिघारणाधाश्रयण
५३ ययोगपकरणंद्वंदुरुने॥ ॥द्वितीयस्यप्रथमेत्रयोविंशोवर्गः॥ ॥स्तीर्णंबर्हिरितिनवर्धंसूक्तंपारुछेपंआ
त्पष्टंपूर्वंत्रुशछाह्यदेवत्पंआवांस्यइत्यादिरुकांचमेंइंअष्टमीनवम्यावष्टी।अनुक्रमणिका।स्तीर्णंनि
वचतुर्थ्यादाःपांचंप्रश्वोपांतेअष्टीइति।सूक्तारम्यविशेषविनियोगोलैंगिकःदशरात्रस्यषष्ठेहनिप्रउगश
स्रेआद्योद्वचौशस्तायावायद्यावोंद्वायव्योःछानेविनियुक्तोपष्टस्यप्रातःसवनेइतिखंडेसूचितं।स्तीर्णंबर्हि
रितिरचाविति॥७॥तत्रप्रथमा॥स्तीर्णंबर्हिरुपनोयाहिवीतयेसहस्रेणनियुतानियुत्वतेनोसधनार्थंस्ता।
र्णेआघृतंबर्हिरभिलस्पयाहिउपयाहिआगछ।किमर्थंवीतयेहविषांभक्षणायकेनसाधनेनेतिनउच्यतेम
हस्रमंख्याकेननियुतानानावेकवचननियुतइतिवायोरश्वानांनामधेयंनियुतोवायाःइतिनिरुक्तात्ऋत्वानु
तष्टाशानिनीभिःशतमंख्योपेतानिर्नियुद्भिरागछेतिशेषःयद्वासहस्रेणनियुताशतिनीभिस्थानियुद्भिर्नि
वेनेतहनेहविद्दीयवद्दतिशेषःयद्वातुभ्यमित्यनेनसंबंधःउक्तसंख्याकानिर्नियुद्भिप्रदत्तेरेवायवीवमानाय राम
तुभ्यंउःइति।चत्वाघश्चान्वं॥७॥पूर्वपूर्ववीतरेवेभ्यःपूर्वपानाययेभिरेयमितवंतःयद्वास्तोनारऋत्विजःदेवाय ५३

तुभ्यंयेमिरेआहवनीयंप्रतिसोमंनियमितवंतःअयंपिबमधूनांसुतंवायोइत्यादिमंत्रान्तप्रसिद्धिघोतनार्थो
[illegible]शब्दःकिंचैतेत्वदर्थंमनाःअभिषुताःमधुमंतोमाधुर्योपेताःसोमाःमदायचमोदायाछिरनूतिष्टंतिकिंच
ऋत्वेकर्मणोतस्मिन्हार्थंअछिरनृऋत्विग्भिर्धृतास्तिष्टंतिअनसंपिबेतिशेषःतिष्टंतेष्वांरसेलुणिवत्पयेनरूस
रन्हछोस्तोरिव्हेतिसिवःकिंचांध्मनोरिवंचरुघीरगादितिसिचोलापः॥अथद्वितीया॥ ॥तुभ्यायंसोमःपरि
पूतोअद्रिभिस्पाहविमानःपरिकोशमर्षतिशुक्रावसाने।अर्षतिनवायंभागआपुशुसोमोरेवेषुहूयते।वह
वायोनियुतोयाहास्मयुर्जुषाणोयाह्यस्मयुःहेवायोतुभ्यंतुभ्यंत्वदर्थंसुपासुसुमितिचतुर्थ्यालुक्‌अ
यंमामःहूयमानाःकोशंकोशछानीयंग्रहअर्षतिगछतिप्राप्नोति।कीदृशाःसोमःअद्रिभिःपरिपूर्ण
।अभिषवसाधनैःअपगतऋजीषत्वेनशोधितःयद्वाआद्रिभिरभिषुतःदशापवित्रशोधनेनग्रहणेनवा।
शोधितःतथास्पार्हीस्पृहणीयानितजासिवसानःपिधानःकिंचशुक्रानिर्मलानिदीप्तानिवातेजांसिवसा
नःसोमःअर्षतिवांप्राप्नोति।ऋषीगतोव्यत्ययेनशप्‌हेरेवायोआयुयुमनुष्येषुयद्द्येनछितोभागोभजनी
यःसोमःतदर्हदेवेषुमध्येहूयते।स्वस्मपीतरेषुदेवेषुयजःसोमस्तवभागःअतःप्रथमंतुभ्यंहूयतइत्यर्थःकिं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चयोएवंतंसोमंअंम्यु:अस्माभि:सहाऽनुमवथीपोयुष्मं नियुतोवहनियुत्वांसकान्ध्यानुवहनायप्रापयन्नतः परंयाह्रिदिवंप्रतिगवातयाकुर्वन्अस्माभिर्युक्त:सन्नुगृह्णन्अस्मात्सामयमानो।वाक्यविवादास्यसोपि परंयाह्रिदिवंप्रतिगवातयाकुर्वन्अस्माभिर्युक्तःसन्नुगृहन्अस्मात्साम्रपयमानो।
धावंरसीत्फः शुषाणः प्रीयमाणोयाहिगळ॥ अथतृतीया॥ ॥अनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरंसहस्रिणी भिरुपयाहिवीतायवायोहव्यानिवीतयोनवायंभागसवियःसरश्मिःसूर्यभचा।अध्वर्युभिर्भरमाणाअ यंमतवायोशुक्राअयंसत॥छ॥हेवायोवनोअध्वरंअस्मसंबंधिनंयज्ञंशतिनीभिर्नियुद्भिःसहस्रिणीभि अनानि:वरीयेरथेनेस्मिधज्ञमुपयाहि।उपागछ॥किमर्थंवीतयेवरभिमतकामयेत्वत्तृतीयआग तत्वहव्यानिवीतोयसोमादिहविर्लक्षणायशनसह्येराथ्येरतिशीघ्रमागछेत्यर्थः।किंचायनवभागभजनी यंमोभः:ऋत्वियःप्राप्तकालःप्रदानावसरंप्राप्तःकालःप्रदानावसरंप्राप्तःऋतुशब्देनप्रदानकालोलक्ष्यतेछं रश्मिघमसितिचेतिपरसंज्ञायावाधारार्गुणाभावमणाकिंवसोमःसूर्यद्रश्मिर्भिःसहसरश्मिर्भ राम ५४
ति।समानदीप्तिर्भवतियहावेमाहितोभवसिरश्मिर्भवतिअतःप्रसन्नकालेइत्यर्थः।किंचसामाःअध्व र्युभिःचमसाधर्युभिःनेवांरशवावङ्कवचनांतेभरमाणाःभ्रियमाणाःअयंसततनियताअभवन्नुकिं

चहेवायोतेसामाःशुक्राःअयंसतअसंतदीताउद्यताःअनन्निषांभक्षणायाहीत्यर्थः॥ अथचतुर्थी॥ ॥आ याथोनियुत्वाचहृत्वसेभिभयांसिसुधितानिवीतायवायोहव्यानिवीतये।पिवनंमधोअंधमःपूर्वपेयंहिवांहि ता।वायवावंद्रेणराधमागतमिंद्रश्वराधंसागतं॥छ॥केवलंवायंशुवाव्यामसकृतापेइवायूप्रोतिहेवायोवांइंचवा शुष्मानूरथःपुवयोःमंदधीरथःनियुशनूनियुद्भिःस्थेप्रहानूआवहतंदेवयजनेप्रतिशुष्मानावहतुवहेलेंद्र गमःभिवहुलामितिसिपाद्यघापिनियुतोवायोरेचरथस्योविलाःतथापिव्यासक्तदेववाचाऽसहैवागमनादिश र्षमःपिवहंतिकिंमर्थंअवसेगमनायरक्षणायवापुनश्चाकिमर्थंभयांसिअन्नानिमोमलक्षणानिसुष्टगृहीता निवीनरोतेषांभक्षणायतथाहव्यानिवीतयेइतरेषांमवनीयपुरोडाशादीनास्वादनाय।वेतःकिनूमत्रंवषेणा दिनानस्वादनंवंकिंचमध्व:मधुररसस्यअंधसःअंतस्यमोमरूपस्यकर्मणिषष्ठीमधुरंसोमंपिबनंयता।पूर्वपेयंइ तरदेवेभ्यःपूर्वपानंपुवयुवयोर्हिंतंपातेयाचारहितियताईघवीतीकारअभिपनंअनःप्रथमपिवतमित्यर्थः।यद्यपीश हपिवायोःपूर्वपानंवंहिपूर्वपानमस्तिरेवदधिषेपूर्वपेयासित्याद्द्रिषुसर्वत्रप्रवद्ध्तंतथापीइसोनदेवेभ्यःपूर्वंवायुनासह पानधइंद्रतुरीयार्थवाह्नब्राह्मणा।देवावैसोमस्यराजोग्रपेयेनसमपादयन्निसन्नभतिपादिनं किंचागमनसमयेहेवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा· योच्चमिंद्रश्चवंद्रेणअस्मदाल्हादकेनहिरण्येनराधसागवादिरूपेणधनेनचसहगतमागच्छतं।तमेतैर्टिष्वोदस्रःश
५५ पोलुक्।अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः।लुङिचमंत्रेघसेतिच्लेर्लुक्।।६।।अथपंचमी।। ।।आवांधियोववृत्यु
रध्वराउपेममिंदुंमर्मृजंतवाजिनमाशुमत्यंनवाजिनं।।तेषांपिबतमस्मयूआनोगंतमिहोत्या।इंद्रवायूसुतानामद्
रिभिर्युवंमदायवाजदायुवं।।हेइंद्रवायूवांयुष्मान्धियःकर्माणिस्तोत्राणिवाहिंलक्षणानिअध्वरान्उपअस्मदीय
ह्यस्मानुलक्षीकृत्यववृत्युःअतिशयेनवर्तयंतु।विवर्तयंतिकिंचयुष्मदर्थंवाजिनंग्रहणाययज्ञेनकलशोरूहा
न्मतिगमनवंतम्आशुंअतिशीघ्रगामिनअत्यंनसततंगंतारंवाजिनांवजनवंतमश्वमिवयथाश्वेदाघयनय
नेनसंमार्जयंतितद्वत्किंचहेइंद्रवायूतेषामध्वर्युणांसंबंधिनःशोधितान्सोमानपिबतंपानंकुरुतंतदर्थंनो
स्माकयज्ञंप्रतिइहइदानींऊत्यास्मद्रक्षणेनसहआगतंआगच्छतं।किंचहेइंद्रवायूयुवांअद्रिभिर्ग्रावभिःसुता राम
नामभिषुतानांपूर्ववत्कर्मणिषष्ठी।नानपिबतमितिशेषः।किमर्थंमदायदर्पायमोदायवायातायुवांवाजदा
दातारौअतःपिबतमित्यन्वयः।द्वितीयस्यप्रथमचतुर्विंशोवर्गः।। ।।७।। ।।अथषष्ठी।।इमेवांसो ५५
माअप्स्वासुताइहाध्वर्युभिर्भरमाणाअयंसतवायोशुक्राअयंसत।एतेवामभ्यसृक्षततिरःपवित्रमाश

वःयुवायवोतिरोमाण्यव्ययासोमासोअत्यव्यया।।८।।हेवायोवायुवयोःतवचइंद्रस्यचसंभृताःअप्सुअप्सु
त्रेषुकर्मसुसुरुडिदमित्यादिनाविभक्तेराकारः।तवंइहअस्मिन्नभिषवस्थानेसुअध्वर्युभिःभरमाणाःनियम
णागृहीताहोतुंवाह्यमाणाकर्मणिकर्तृप्रत्ययःसंतःअयंसतआगच्छंतयुवयोर्निनाभवंति।किंचतएवसो
शुक्राःशुभ्राःदीप्ताअयंसतानियताभवंति।किंचेतेआशवःव्यापकाःसोमाः।वायुवांप्रणीयैतुमितिशेषःति
रःपवित्रंतिर्यग्भूतंसोमानर्हीयकं।वाऊर्णामयंपवित्रंअभ्यसृक्षतअभिसृज्यालस्येनसृष्टांचभवंति।सृजेः
कर्मणिलुङि।लीङ्मिवावात्मनेपदेष्विति।सिचःकित्त्वाद्गुणाभावः।अमागमाभावश्च।किंचयुवायवःयुवांका
मयमानाःसोमासःसोमाअव्ययाअव्यय्यान्यच्छिन्नानिरोमाणिपविसंबंधीन्यविरोमाणियद्वाअव्ययाअ
विमयानिमकारोलुप्यतेभाद्दशानिरोमाणिअतिक्रम्यपावनायगच्छंतीतिशेषःपुनस्सएवाशब्दतेअतिशयेनअ
व्ययाव्ययरहिताःसोमामणिअतिक्रम्यपावनायगच्छंतीतिशेषःपुनस्सएवाशब्दतेअतिअतिशयेनअव्ययाव्ययरहि
ताःसोमास्समासःसंपद्यतेतिशेषः।। ।।अथसप्तमी।।अतिवायोससतोयाहिशश्वतोयत्रग्रावावदतितत्रगच्छ
तंगृहमिंद्रश्चगच्छतं।विसूनृताददृशेरीयतेघृतमापूर्णयानियुतायोअध्वरमिंद्रश्चयाथोअध्वरं।।७।।हेवायो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे०भा ५६ वसमतः आलस्यादिना निशंकुर्वनः शाश्वतः बहूनूयजमानान् शाश्वद्दितिवहूनामशाश्वदुपिस्वमितिनाम

सुपागत्रा अतिक्रम्य उपेरुः अस्मघद्वयं यागगृहिगच्छ इंद्र अत्र तथा कारोतु कं देशमितिनमाहयत्र आवावरनिय

।स्मिन् देशे अभिषवर्थैः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं देशं अस्यागच्छतं पुनच्छा नामवविशिष्यते क्रन्दता

भियन्त्याम्निकास्तुतिरूपा वाहूयत्र विदहशो विशेषेण दृश्यते इत्यर्थः तत्रागच्छतं यत्र वगच्छतं अन्यंतं

दीनमाज्यहोमार्थं गृहीतयलेगच्छमिश्राहवनीयं प्रतिनीयानरीड् अवणो दिवा दिवानृश्यन्ता तत्रागच्छतं

गमनप्रकार एव विशिष्यते। तूर्णया संपूर्णया उष्टांगया॥ निशुताजाताविकवचनेनिशुत्यात्याश्व रंश्र

स्मदीयं यज्ञं आयः आमिषु स्वेन प्रयाथः। किं वदेवाप्यावं इंद्र अश्वुवां अध्वर अस्मदीयं यागं वाधः यथा

सहैव गवतं तथा अस्माभिरपि सहैव गृहीतमित्यर्थः॥ अथाष्टमी॥ ॥अत्राहनद्वहेष्येनव्याहु नियम

रूक्रमुपातिष्ठन् आगवोस्मे ते संतु जायवः। माकथावः सुवतेपद्यानेयवोननेवायउपदस्यंतिधनवोनापर

मांनिधेनवः॥छ॥ हे इंद्रवापू आचाह अस्मिन्नेव यागे अनेति विनियहा यीयमव्योमधुरमामधुसदशः राम ५६

सवा ततस्य आहुतिं प्रदेव दत्वावाह येधारयतं मोमं अश्वकं पर्वतादिव्याप्ति प्रदेशो। छिन्नं जायवो जेतारो

गजमानाः उपतिष्ठंति च साधथी। किं च अस्मे अस्माकं संबंधिनो जायवः कर्मनिर्वहितारः नरूचिजः तुस

मर्थभेवं तु यज्ञं निर्वहंति इत्यर्थः। यद्वा नेमसिद्धाः यथागकुशला जायतः जेतारः रूचिजः आस्मसं तु नान्य

स्पञ्चवहे थे इत्यको विशेष इनित शहा। हे इंद्रवापू आस्मिन्यज्ञे गावः धेनवः साकं महेव सुवानयुष्म

दर्थमेव क्षीरमुत्पादयंति दोग्धा भवंतीत्यर्थः। यद्वा गावः स्रीकं महे कसुवते अपत्यमुत्पादयंति च द्वीहना

र्थं अग्निहोत्रादि कंगृहे वा तस्या सुरा दोधा तु सुरः किं च यवजाताविकवचनं उपलक्षणमेतन्त्राद्यादिभिः पुरोडा

शादिकं पच्यत इत्यर्थः। किं वहेवायाइंद्र यतो गावः एवं सुवते अत न्नेवदर्थाधनवः नोपदस्यंति नोपक्षी

णा भवंति रोगादिना कृशा न भवंति न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवः युष्मन्मीणायि ओगावः नापदस्यंति

ति चौराघराहारैरुपक्षीणा न भवंति॥छ॥ अथ नवमी॥ ॥इमे ये ते सु कायो वाह्वोजमोग्त र्नदीतेपतयं

फ त्सणो महि व्राधंत उक्षणः धविघे अनाशवो जीरा श्विदं गिरो कसः। सूर्यस्येवरश्मयो दुर्नियंतवो हस्तर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ने·भा योर्दुर्नियतः॥ छ॥ हेसुवाधीशोभनफलभर वासुदेवतेनवद्मभूनाइमेपुरतोदृश्यमानायेम्बाः संतितेनदी
५७ धावापृथिवीअंतःतायारंतरालेतं वांपतद्यंतिपातयंतिगमयंनियद्धातेनवसंवंधिनोम्बाःपतयंनि
यत्तदेशंगत्वेनिपतमातोचौराहिरृदंतःकीदृशाज्ञेवाह्रोजःसः बाहुशुप्रकृष्टवलवंतःउपलक्षणमेतन्
मवंगिवलाइत्यर्थःकिंचउत्क्षणमोक्षारःयुवानइत्यर्थःमहिमहत्त्वमतिप्रभूतंत्रा धंतःवर्द्धमानाःतथा
उत्क्षेणउत्क्षणेःतसदृशाइत्यर्थःवासपूर्वास्यनिगमइतिदीर्घोभावःकिंचधनवन्धवानिउकनिर्गमनांपा
दानभूतेअंतरिक्षेपिनिरालंबेअनाशरहिताःअव्याप्ताःवाआकारोविलंबमकुर्वंतिःइत्यर्थःअतएववजी
राश्चिन्नविछष्टःपूजायांअत्यंतांक्षिप्रगतयःयद्वाअनाशवइन्पंनेनसहसमद्येयार्थःविछष्टःआकाशमा
गश्चिक्षीणाःशीघ्रगतपेस्थेत्यर्थःकिंचअंगिरोकमःगिराउकछ्छानांयेषांनाम्निनेतादृशाःनर्शनादिना राम
श्निमलमानाइत्यर्थःबांदसद्युतीयायालुकातदेवम्पष्टयंतिसूर्यम्परश्मथइववुर्नियंतैःकिंचमलय ५७
धासुत्याहहविःस्वीकारेणस्वयंमाडित्रोतवःउखेननियंतथाःतेयथाक्षणेनदशदिशोव्याप्नुवंतिवहवस्थ

नहदेतेअपीत्यर्थःपूर्वेनिर्ग्राह्यवमुक्तंइदानीहस्तेनामतिशाद्यवमाहुःहस्वयोर्नेर्दुर्नियंतवउभाभ्यामपिहस्ताभ्यां
इदेवनियंतथादेवयजनगमनायशीघ्रगामिनइत्यर्थः॥ ॥इतिद्वितीयमप्रथमेपचविंशोवर्गः॥ ॥छ॥प्र
सुज्येष्टमितिसप्तर्वेदनीयंसूक्तं। ऋषिस्थान्यस्मादितिपरिभाषयाकक्षीवानृषिः अप्राष्टिश्छंदःउनीदृवोना
मित्यादित्रिष्टुप्अत्रत्रिष्टुवंतपरिभाषानाश्रीयतेसर्वमाद्यष्टमितिविशेषपरिभाषायाबाधितत्वात्मित्र
वरुणौदेवताअंत्यसौभुतमित्रलिंगाकदेवतातथाचानुक्रांतप्रसुममेचावरुणंतुपेलिंगोक्तदेवते।अं
त्यात्रिष्टुपप्राणुशस्त्रयोगादिदमादिकेद्वस्तोमेत्रावरुणदेवतारक।विनियोगोलैगिक॥तत्रप्रथमा॥ ॥प्र
सुज्येष्टंनिविराभ्यांदृहन्नमोहव्यंमतिभरतामलयद्भ्यांस्वादिष्टंमलयद्भ्यांभासंम्राजाघृतमुतीयजेयस्तउप
सुनाअथोनाःदुभ्नकुतस्थनाधृषेदेवत्वंरूचिरापो॥छ॥हेऋत्विजःमित्रावरुणाभ्यांज्येष्टप्रशस्यंवृहत्अवि
प्रवर्ह्नंनमःनमःनमस्कारोपलक्षितंहविर्लिक्षणमन्नंवाभरतसंपादयतभमइत्यत्रनामनमःआयुरितित्वा
मसुपाठात्।किंचहव्यंहव्याममतिनत्परानविषयांबुद्धिंभरतयद्वामतिसूज्यंहव्यहविर्भिरतपूर्वंत्रपुरोडाशोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वे·भा· यत्नीयामन्त्रहितानीतुमोमाज्यादिरूपंहविरिति निचेकः कीदृशाभ्यांप्राभ्यांतिविरोभ्यांनितरांचिरकालाभ्यां
५८ नित्याभित्यर्थः प्रवाहरूपेणेतिभावः किंचमखयज्ञांसुत्याहविःशीकारेणस्वयंमंडिवायजमानमपिसुखयज्ञा
तथाप्याहिंसंत्वाद्युत्तरंमखणयज्ञांहविःसुखयज्ञानस्यथामित्यर्थःकसूमोविंशेषइतितत्राहता।तोमित्राव
रुणीमंत्राजासंभृयाजमानोराजतेःक्षिप्रमोराजिमःकाचितिसमोमकारस्यघृतासुतीघृतमास्यतेशारीय
तेयाभ्यांतोनादृशीयहव्यघृतमुदकंवृष्टिलक्षणंप्रसूयतेसंचानुज्ञायतेयाभ्यांतोएनयोरहोरात्राभिमानिदेव
त्वादहोरात्रविहाराद्रूप्यत्पादकत्वात्।अहोरात्रेवैमित्रावरुणावहोरात्राभ्यांसुखेवैपर्जन्योवावर्षयतीतिश्रु
तेः।द्रप्सुतासंखसभिहां किंचैतौयज्ञेयज्ञेसर्वेष्वपियज्ञेषुउपस्तुतासर्वैर्ऋत्विग्भिःस्तूयमानौगातिरनंतर
तिगतेःप्ररूतिप्रकरवं।अथअपिचपनोःपनयोःमंत्रपूर्वकस्यविधेरनितत्वादोमित्रेतिगुणाभावेअतोगुण राम
इतिपूर्वत्वं।कुतश्चनकस्मादपिचशशेःराहमादेःमकीशात्कस्मात्सुपायाद्दानादसेआधर्षितुनाशकथंनभ ५८
वतिरूपार्थतदेकेनितिकेतृभत्यय।किंचतयोर्दैवंतूचित्देवभावोविनाथसेआधर्षणायोग्यस्यइापूर्वामि

ववेरादीनीमपिव्रविरितिपुराणनवंयोरितियाम्केनोक्तचात्।आधृषेनकेनाथाधर्षणीयोभवति।एतयोर्वलंना
धृष्यंकिंपुनर्देवत्वमितिभावः॥अथद्वितीया॥ ॥अदर्शिगातुरुरवेवरीयसीपंथाऋतस्यसमयंस्तरश्मिभिश्च
क्षुर्भगस्यरश्मिभिः।कतूंमित्रस्यमास्नमर्यम्णोवरुणस्यवाअथादधातेदहदुअ(वयउपस्तुत्यंदृहद्वयः॥छ
॥गातुर्गमनशीलावरीयसीउरतराउषाव्उरवेविस्तीर्णायया।गायगमनाद्वितियारायअदर्शिमवेदृष्टचात्।त
थाऋतस्यागमनशीलस्यादित्यस्यपंथामार्गाः।आकाशलक्षणःरश्मिभिःसमयंस्तप्रकाशेःसंगतोभूतभगस्य।स
र्वैप्रद्रव्यदर्शनायसमर्थाअभिमवन्निंत्यर्थः।तदेवस्पष्टीक्रियते।मित्रस्यप्रकाशकारित्वात्।सर्वजनंमित्रम्यमह
नंग्रहंअतरिक्षंदीप्तानांनिवामछ्रानंरश्मिभिमयंस्तसंगतोभूततथार्यम्णःएतन्नामकस्यदेवस्यउदाननिदानिप्रेरेण
विभक्तोरुद्रानवांघरुंसस्तनरश्मिभिसमयस्तसंगतोभूततथार्यम्णःएतान्नामकस्यदेवस्यउदाननिदानिप्रेरेणवि
भक्तोरुद्रानवांघरुंससत्नरश्मिभिसमयस्तसंगतोभूततथार्यम्णःएवतन्नामकस्यदेवस्यउदाननिदानिप्रेरेणविभ
क्तोरुद्रानवांघरुंमस्तर।श्मिभिःसमयंस्तकिंचवरुणप्रवृत्तमोनिवारकमेतन्नामकस्यदेवस्यसहनतथाभूतयघ
पिसूर्यस्यैकत्वेपिउपाधिभेदेननेहानृष्टषयकृसुतितथायघपित्रिभिरपिप्रकाशमयवरिष्ठमेकंतथापिप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वे·भा काशकानांभेदान्त्रिधाज्ञायते।इत्यानंतरंकर्मानुष्ठानायकाशोभवदित्यर्थः।अथअतःकारणात्उदितावादित्यइवद्यो
५९ सुतंबृहद्भनूनवयःहविर्लक्षणमन्नंत्वदधाये॥अथतृतीयामृचमाह॥ ॥ज्योतिष्मतीमदितिंधारयत्क्षितिंस्वर्वती
मामवेनेदिवेदिवेजागृवांसादिवेदिवे।ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशातेआदित्यादानुनस्पती।मित्रस्तयोर्वरुणोया
तयज्जनोर्यमायातयज्जनः॥छ॥अयंयजमानःज्योतिष्मतींआहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तां।अदितिंअदीनांसंभूमिंल
क्षणांक्षितिंअग्नेर्निवासयोग्यांभूमिंउत्तरवेदिलक्षणामाधास्यन्धारयन्निवयंकृतवानित्यर्थः।एतावतीवैपृथिवीया
वतीवेदिरितिश्रुतेः।तथास्वर्वतींमहानिष्पादितास्वर्गवतींईदृशींनाम्आसचेतेमित्रावरुणौसंगतौभवतः।नके
वलमेतस्मिन्नेवाहनिकिंतुदिवेदिवेसर्वेष्वपिअहःसुकीदृशौ।तौदिवेदिवेप्रतिदिनंजागृवांसाप्रबोधंकुर्वाणौअग्नेर्गंतु
अनलसावित्यर्थः।किंचवेदिमागत्यज्योतिष्मत्आज्यादिदीप्तिकारणातिशयेनतेजोयुक्तंक्षत्रंबलंआशातेअश्नु
वातेआशुतःअश्नोतेःछंदसोलिटिअनित्यमागमशासनमितिवचनात्नुडभावः।लिटिवाछांदसःशपःश्लुः।कीदृशा राम
वितितावाहआदित्याअदितेःपुत्रौदानुनस्पतीदानस्यआज्यादिदानस्यस्वामिनौअभिमतदानस्यपालयितारौवा॥ ५९
पथ्याःपतिपुत्रेतिसंहितायामत्वं।मित्रश्चवरुणश्चतावुभौदेवौअर्यमाखलुदेवतयोःमित्रावरुणयोःयातयज्ज

नःतयोरवसंवधान्उभयोर्मध्येस्थितःयथायातयज्जनःस्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनःमित्रावरुणौअहोरात्रादे
वौअर्यमातुतयोरेवमामध्यगतःसर्वप्राणिनःप्रेरयतीत्यर्थः।किंचयातयज्जनःयातयतिलोकंयदीयाजनाःप्रेष्याःस
तादृशःयद्वायात्यमानानरकेनिपात्यमानाजनाःप्राणिनःअयथार्थायेनसतादृशःकर्मसाक्षित्वेनस्वस्वकर्मानुरोधे
नप्राणिनःसुकृतेधारयतीत्यर्थः।तादृशःअर्यमामित्रावरुणयोरधीनोवर्ततइतिशेषः॥छ॥अथचतुर्थीम्॥अ
यंमित्रायवरुणायशंतमःसोमोभूत्ववपानेष्वाभागोदेवोदेवेष्वाभगः।तंदेवासोजुषेरतविश्वेअद्यसजोषसः॥तथा
राजानाकरथोयदीमहऋतवानामहे॥छ॥अयमस्माभिर्हूयमानःसोमःमित्रावरुणायचशंतमःपीयमानः
सन्सुखतमोभूतुभवतुभ्वोदेसःशपोलुक्भुसुवोस्तिङीतिगुणाभावः।अवपानेषुअवाङ्मुखत्वेनअवपानेषुवि
षयेषुआसर्वतःभगोभजनीयःतादृशःकिंविदेवःदीप्यमानःदेवेषुमित्रावरुणादिषुअधारयितरदेवेषुतेःआभगः
आभजनीयःयद्वादेवेषुस्तोतृषुयजमानेषुमध्येदेवःदीप्यमानःतथाआभगः।तौरवासर्वतोभजनीयः।किंच
यतंसोमंविश्वेसर्वेदेवासोदेवाःअद्यास्मिन्नहनिजुषेरतसेवांकरत्य।कृतंसेवतेइत्यर्थः।व्यत्ययेनशपश्छांद
सुकारणातयदीमहेप्राप्नोर्मित्वान्याचामहे।इडागतोदिवादिकःछांदसोविकरणस्यलुकातस्माज्जुषेरततथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यौतीदेवीवमावर्तयतोःपार्नवायाचामहो॥ छ॥ अथपंचमी॥ ॥योमित्रायवरु

वे·भा· ६० रूतावारुतवंतोवामित्रावरुणौइमेहेअभिमतफलंतयोःपार्नवायाचामहो॥ छ॥ अथपंचमी॥ ॥योमित्रायवरु
णायविधरूनोनवर्णितंवरियातोअहमोराश्चांममर्नमिहसःतंमर्यमाभिरक्षनरूरूपंतमुत्रतोऽरूर्यणोःपरि
भूषतिवतंप्तोभेराभूषतिवतायोयजमानोमित्रावरुणायचकर्मणःसंप्रदानवाचतुर्थीमित्रवरुणंवअविधन्
परिचरतितंजनंसुखंवारिचारकअभवर्णिंश्चद्वेषिणोभारव्योवाअनर्वेतिक्षतेःअनल्पंवाअनन्यसेविनपरिणथः
परिनोरक्षितोकस्मादितितुच्यते॥ अंहसःस्नातिरुजनितात्पापान्नकेवलंसामान्यंजनंअपितुस्यस्मासंरक्ष
ईनवंतमर्त्यंभरणधर्माणंहमःसर्वस्मादपिपापात्नकेवलंभतान्अपितुअर्यमाभर्वेषानियन्तादेवःरुजूयतादेवःरुजू
पतेद्देषेष्वार्जवमाचरंतंयजमानंइमंतुरीयंकर्मातुलस्यअभिरक्षतिअभितोरक्षतिकास्यजनस्याशिशेषइतितश
हायोयजमानाःउक्षोःशत्रुएनोएनयोर्मित्रावरुणयाव्रतंकर्मपरिभूषतिपरिगृह्णातितथायजमानःसुष्ठुदीयं राम ६०
व्रतंकर्मप्तोत्रेमानयुक्तमंत्रसाध्यैःअभूषतिपरिभूषअलंकारेभोवात्किनमभिरक्षतीसवयः॥ छ॥ अथषष्ठीरूम
र्यमणंभगा॥ भोजीवंतःप्रजवासवेमहिसोमसूतीसवेमहिद्दिवेघोनमानायमूर्यायनमघोवंनमस्कारोपलाक्षितंप्तो
तंवोधव्रवीमिप्तोमीसर्थःकीदृशायतस्मैदहन्मनोरूपसंख्यानमितिविभक्तिरूदात्तामुत्तायथारोदसीसायावा

पृथिवीभ्यांनमोवाचतश्चमित्रायसर्वजनहितायअहरनिमानिदेवायनमोवावंतद्वरुणायआरवकायरात्र्यभिमा
निदेवायतथामिल्हुषेअभिमतफलस्यमेवोरुज्ञायकीदृशायतस्मैसुमृलीकाशोभनसुखयितेचुनःसएवशिष्य
तेमील्हुषेसुमृडीकायेतिद्वेप्रत्येकविशेषणभूतेइदानीयजमानोरुचिजंन्वात्मानंदाशतिब्रवीतिहृतोगःहुकाम
वाइदमग्निंघृतवंदीप्तिमंतर्यमणंभवर्गचपेत्यवुध्याशाय्मुनितुरंस्यस्नवृतुयहातज्योकाचिरकालंजीवनोपेता
वयंप्रजयापुत्रमुखादिनामचेमहिसंगताभूयस्मेकिंचमोमसोरोरुतीजत्वासचेमहितमपिसुचातकारितेनरक्ष
णेनसंहिताभूयास्मेत्यर्थः॥ छ॥ अथसप्तमी॥ ॥ऊतीदेवानांवयमिंद्रवंतोमंसीमहिस्वयशसोमरुद्भिःअग्निर्मि
त्रोवरुणःशर्मयंसन्तदश्यामसघवानोवयंच॥ छ॥ इंद्रवंतःप्रीतेनेंद्रेणतद्वंतोवयंदेवानुकर्माणिपष्ठी
ऊतीऊत्यानपोणनहीविराहितामंसीमहिमन्येमहिकीदृशावयंस्वयशसःस्वायत्तकीर्तयःनरुद्भिसुत्याद्दष्टेमरुद्देवैः
अनुगृहीताःयद्वादेवानांभूतारूणेनरक्षिताःमंसीमहिदातारोभवेमसोमर्थ्यात्तषामेवमहत्तस्यात्किंवाग्निर्मि
त्रावरुणादेवाःसर्मयंसन्तुअस्माकंसुखंप्रायवन्तंतवरंमघवानोवयं।चर्तेईतावंतःमंतस्सुखंअश्नुयमेव्या
सुपामअश्नोतेराशिषिलिङिःवंह्मअयश्चेतिसार्वधातुकवाम्सलोपः॥ ॥इतिद्वितीयस्यप्रथमेषड्विंशोवर्गः॥ वेदार्थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुनर्योऽस्वयुगेदेव्याद्विधातीर्थमहेश्वरः॥छ॥ ॥१॥ इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तककवी
वे॰भा॰ स्वप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् पुनर्योऽस्वयुगेदेव्याद्विधातीर्थमहेश्वरः ... वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः॥
६२ वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये ... विद्यातीर्थमहे॥१॥ इति द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः आरभ्यते॥ ॥सुषु
॥छ॥ ॥यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥ ... पूर्वं रनुशाख्यायो ... मैत्रावरुणो ... परिभाषानायीय
मायातमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपं अतिशाक्वरं ... पूर्वं रनुशब्दप्रयोगात् ... निपातनः सवने ... शस्त्रे इदं सूक्तं मिशव
तो॥ ... शस्त्र ... शक्वरी ... सुषुमेत्यृचमतिशक्वरीमितीदशारात्रस्य पष्ठेहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्रे इदं सूक्तं मिशव
रुणदेवत्यं तृतीयं तृचं सूत्रितं च॥ ... सुषुमायातमद्रिभिस्तथा मित्रं ... वरुणः ... पुरस्तात् ... प्रसेप
णीयान्ध ... प्रातःसवने इति खण्डे सूत्रितं सुषुमायातमद्रिभिरिति॥ सेयासूक्ते प्रथमा॥छ॥ सुषुमायातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमा
सोमसराइमे॥ आराजाना दिविस्पृशास्मत्रागन्तमुपनः इमेवां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः॥छ॥ हे मित्रावरुणौ आयातं राम
असमधक्षंप्रतिपत्या गच्छतं॥ आगमनाय किमप्यस्तीति चेदुच्यते हे॥ अद्रिभिर्ग्रावभिः सुषुमा ... सुतं वयं सुतो ... लिरि
रूपं अनो गोश्रीवाः विकारैः प्रकृतिशब्दः पयो मिश्रिताः ... मित्रावरुणं पयस श्रीणीति हि ब्राह्मणं ... मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः मत्स ६२
रः सोमा ... कर्मणा इति इमे पुरतो रहीता वर्तन्ते अत आयातं पुनः तत्र एव विशिष्यते तत्र पवशिष्यते इमे सोमाः सोमसराः मदहेतवः मत्स

नेमा अर्थवन्तो वा इतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः कीदृशा युवां राजाना राजनशीलौ दिविस्पृशा द्युलोके वा मित्रो ... रूपसंख्यानमिति लु
लाई दृशौ युवां अस्मत्रा अस्मा अस्मासु मध्ये अस्मात्प्रालकोवायुवां नो अस्माकं संबंधिनो यज्ञं उपगन्तं किं च हे मित्रावरुणा एते सोमा नो दिवो वायु
वायापु वा यार्थाय इमे सोमासः सोमा गवाशिरः पूर्वं वेद्विकारे ... शब्दः सोमेभ्योऽशिरो मिश्रिताः सजोनः किं च गवाशिरः गोभिरु
त्पत्नैर्मिश्रिताः ... अतएव शुक्रा दीप्ताः सजानाः आशिरः ... वायतिः शुक्रावायतिष्क
तेः॥छ॥ अथ द्वितीया॥ इम आयातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः। उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः सुतो
मित्राय वरुणाय पीतये वारुतो मपीतये॥ ८॥ हे मित्रावरुणौ आयातं आगच्छतं ... सामर्थ्यात् सोमास
सोमदध्याशिरः दध्याशिरः ... गृहीता वर्तन्ते अत आयातं किं च दध्याशिरः धीयमानाः सुतासः मंत्रेण ग्रा
वभिरभिषुताः संपन्नाः अत आयातमिति शेषः आशिरस्तु ... दध्याशिरः ... पिदूवा
पुवायाः शीताय पालनाय उषसो बुधि उषसः संबंधिनो ... भावे क्विप् ... विभाकरुरुदात
त्तां प्रकाशे संजाते सति न केवलं सुखमेव बोधः अपि तु सूर्यरश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशेन ... संजाते सुतः
सोमो अभिषुतः इदानीं विसृज्यत इत्यर्थः सर्वहिताय ... मित्राय वरुणाय ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२१९८

वे·भा· भिमानिदेवायवचनदर्थसोमाद्युमादितिशेषः॥ किंच क्रतायायतायतनिर्वादेकायतदर्थपीतयेशानायज्ञसिध्यर्थं पीतयेवा
६२ नायज्ञसिध्यर्थं हि देवानां सोम [illegible] किंच पीतये [illegible] क्रतायायतायताः [illegible] हि कायवा [illegible] रुणी
[illegible] ॥ तांवो [illegible] सोमं दुहंत्यद्रिभिः ॥ अस्मना
योभ [illegible] सोम सुतः [illegible] अव्ययीया॥ ॥ तांवो [illegible] मंशुं दुहंत्यद्रिभिः सोमं दुहंत्यद्रिभिः॥ अस्मना
योभरुणी [illegible] सोमः सुतः [illegible] आपी [illegible] वां सुवधोः अंबोधिन मंशुं वज्री रूपं सोमं दु
गंतमुपनो [illegible] मसपीतया [illegible] सोम [illegible] गावाहि [illegible] करुहुत्री गामित्यर्थः॥ यहापय
हंतिसेपाद्यं [illegible] किमितिचाग्निहं अग्निहोत्राय [illegible] केनहाविडी प्रायहाके [illegible] तुणादिको अग्नि
आदिना [illegible] रुणादिको अग्निम [illegible] किंच अद्भिरेव साध
त्यय: [illegible] केन साधने नितरा। अद्भि [illegible] अध्वरसाधने [illegible] किंच अस्मना अस्मना तारी सु
नै: सोमं सुष्म [illegible] मंत्र [illegible] मत्यर्थे [illegible] सुत अमिषु
वांनो अस्मदीयं समु उपगतं उपागत [illegible] भागवतमिति [illegible] प्रथमो वर्गः॥ ॥ छ ॥ प्रप्रपू [illegible] चतुर्ऋचं
[illegible] आपीनयोः [illegible] आगवतमित्यर्थः [illegible] प्रथमो वर्गः॥ ॥ छ ॥ प्रप्रपू [illegible] निवतु [illegible] चं
[illegible] आपीनयो [illegible] नागहुत: [illegible] भागवतमित्यर्थः [illegible] सितौ वेप्रथमो वर्गः॥ ॥ छ ॥ प्रप्रपूज [illegible] निचतुर्ऋचं राम
[illegible] आपीनयो [illegible] ६२
चमंमूनं पारुच्छेपं आत्यष्टं पूषदेवताकं प्रेसवतुर्थं पोष्णमित्यनुक्रांतत्वाविनियोगो लैंगिकः॥ छ ॥ तत्र प्रथमाः॥ ॥ प्रप्रपू

Indira Gandhi National Centre for the Arts